

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
ПРЕЗИДЕНТИ ХУЗУРИДАГИ
ДАВЛАТ ВА ЖАМИЯТ ҚУРИЛИШИ АКАДЕМИЯСИ
ЎЗБЕКИСТОННИНГ ЯНГИ ТАРИХИ МАРКАЗИ

Назира АБДУАЗИЗОВА

ИСТИҚЛОЛ МАТБУОТИ ВА СОҲИБҚИРОН АМИР ТЕМУР

«Akademiya»

2005

Масъул муҳаррир:

Н.Комилов
филология фанлари доктори,
профессор

Тақризчи:

Н.Жўраев
сиёсий фанлар доктори,
профессор

Назира Абдуазизова. Истиқлол матбуоти ва Соҳибқирон Амир Темур. Тошкент, «Akademiya», 2005 й.

Ушбу илмий рисола Соҳибқирон Амир Темур даҳоси, буюк бобокалонларимизнинг нафақат Марказий Осиё халқлари балки жаҳон тарихи олдида хизматлари беқиёслигини кўрсатишга, айтиш чоғда, темуршуносликдаги долзарб жиҳатларни ёритишга бағишланган. Рисолада Соҳибқирон бобомизнинг сиймоси, ҳаёт йўли, ижтимоий-сиёсий фаолияти, у буюк зот қолдирган бой маънавий ва моддий мерос ўзбек миллий матбуоти материаллари асосида ёритиб берилган.

Ўйлаймизки, мазкур рисола миллатнинг, айниқса, ёш авлоднинг ўзлигини англашига, жамият олдидаги бурчи, аجدодлар руҳи олдидаги масъулиятини тўғри тушунишига, истиқболни тўғри белгилашига имкон берувчи маълумотлар манбаи сифатида хизмат қилади.

© «Akademiya» нашриёти, 2005 й.

СОҲИБҚИРОН АБАДИЯТИ -- ЎЗЛИКНИ АНГЛАШ ТАЯНЧИ (Сўз боши ўрнида)

Тарих соҳасида меҳнат қилаётган олим, мутахассисларга мурожаат қилмоқчиман: сизлар миллатимизнинг ҳаққоний тарихини яратиб беринг, токи у халқимизга маънавий куч-қудрат бахш этсин, гурурни уйғотсин.

Биз юртимизни янги босқичга, янги юксак маррага олиб чиқмоқчи эканмиз, бунда бизга ёруғ гоя керак. Бу гоянинг замирида халқимизнинг ўзлигини англаши ётади.

Ҳаққоний тарихни билмасдан туриб эса ўзликни англаш мумкин эмас.

И.А.Каримов

Миллий истиқлол шарофати билан бизга маълум бўлмаган тарих зарварақлари қаттида пинҳона ётган кадриятларимиз, ноёб маданий-маънавий меросимиз, қадимий ёдгорликларимиз қайта жонланди, сайқал топди, халқимизнинг фахри ва гурӯрига айланди.

Маълумки, тарих, тарихий хогира инсонни баркамоллик, тараққиёт сари етакловчи йўл, маънавийнинг ажралмас қисми, ўтмишни билиш, уни кадрлаш, ундан сабоқ олиш натижасидир. Демак, тарихни билмаслик ўзликни унуттидир. Ўтмишини унутган халқнинг эса келажаги ҳам бўлмайди. Таас-

суфки, собиқ шўро тузуми даврида коммунистик мафкура тазйиқи остида кўпгина халқлар, шу жумладан, ўзбек халқининг тарихи ҳам сохталаштирилди, исталган қолипларга солинди, исталган навларга ажратилди. Шундай қилиб, узоқ ва бой тарихимиз тоталитар тузум умумтарих дошқозонига арзимас бир масаллиқ бўлиб тушди. Гарчи кўхна шаҳарларимиз, бобокалонларимиз қолдирган улкан маънавий мерос, меъморий обидалар бизнинг кимлигимиздан, тарихимиздан, маданиятимиздан гувоҳлик бериб турса-да, барибир халқимиз пешонасига «саводсиз»лик тамғаси босилаверди.

Шукрлар бўлсинки, ҳақиқат эгилади, лекин синмайди, деган ақидани фақат мустақиллик яна бир бор исботлаб берди. Яъни: Истиқлолият боис ўзлигимизга қайтдик, тарихимизга ҳақиқат кўзи билан боқадиган бўлдик. Ўзбекистон тенг ҳуқуқли жаҳон мамлакатлари қаторидан муносиб ўрин эгаллади, миллий меросимиз, қадриятларимиз, буюк аждодларимиз номлари ўз юртида қайта жаранглади. Биргина Соҳибқирон Амир Темур бобомиз номининг қайтиши минг йиллик тарихимиз сарчашмаларининг кўзини очди.

Ҳеч кимга сир эмаски, Соҳибқирон бобомиз жаҳон тарихига буюк давлат арбоби, моҳир саркарда, илмфан, маданият ҳомийси ва бир қанча инсоний хислату фазилатлар соҳиби сифатида кирган шахс ҳисобланади. Амир Темур ҳазратлари, авваламбор, ислом дини ҳимоячиси ва тарғиботчиси сифатида майдонга чиқади. Шу йўлда у марказлашган давлат асосчисига айланади. Президент И.А.Каримов таъбири билан айтганда: «Амир Темурнинг тарихий хизмати яна шундаки, унинг ҳаракатлари туфайли Осиё ва Европа давлатлари

тарихда биринчи марта ягона жугрофий-сий мақонда эканликларини ҳис этди...

Ўзаро ишонч, ҳамкорлик, умумий муроСага келиш мумкинлигига аминлик ўша мураккаб ва жўшқин давр қувончлари ва азобларида вужудга келган асосий қадриятлардир»¹.

Ҳазрати Соҳибқирон фаолиятида ҳарбий санъат илм даражасига кўтарилди, шу тўғайли мислсиз галабалар қўлга киритилди. Буюк Амир Темур шон-шавкати дунёни тутди. Унинг ғолиб байроғи ҳилпираган ҳудудларда маданият, маориф гулла ё-яшнади, ҳунар-мандчилик, меъморчилик ва бошқа санъат турлари равақ топди. «Умуман, Амир Темур ҳамма нарсани - санъатни, ўйин ва томошаларни, ҳатто ўз кучини ҳам давлатни мустаҳкамлаш, салтанатни улуғлаш, жангда ғолиб чиқиш сари йўналтирган»².

Мамлакатимиз мустақиллиги арафаларида ва ундан кейинги даврларда Амир Темур ҳазратлари ҳаёти ва фаолиятига доир ҳолис ва ақолатли фикрлар билдирилган кўплаб илмий китоб ва рисоалар, мақола ва лавҳалар, бадий асарлар чоп қилинди. Айниқса, Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллиги муносабати билан Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармонида мувофиқ «1996 йил - Амир Темур йили» деб эълон қилиниши ва бу йилни нафақат мамлакатимиз, балки бутун дунё жамоатчилиги кўтаринки руҳда қаршилаганлиги ул зоти шарифнинг тарих олдидаги хизматлари нақадар юксаклигидан ишона ва ҳақиқат тантанаси бўлди. Бутун ўзбек халқи Амир Темур номи Турон заминга қайтганлигига шукроналар айтиб, улуг бобокалонимизнинг қутлуғ тўйини муносиб совғалар билан кутиб олди. Чунончи, унинг сиймосини акс

эттирган ўнлаб китоблар нашрдан чиқарилди, юзлаб мақолалар эълон қилинди. Бундай хайрли ишлар ҳозирда ҳам давом этмоқда. Эндиликда уларни умумлаштирган ҳолда ва тадрижий ривожланиш асосида ўрганиш, таҳлилу тадқиқ этиш муҳим масалалардан ҳисобланади.

Шунинг баробарида улар асосида Соҳибқирон ҳазратларининг ижтимоий-сиёсий фаолиятининг энг долзарб қирраларини чуқур ва атрофлича ўрганиш янада муҳим. Зеро, Амир Темур ва унинг ворислари дунёнинг улкан бир қисмини 464 йил идора қилдилар. Шу нуқтаи назардан олиб қараганда, Амир Темур ижтимоий-сиёсий фаолиятини ўрганиш энди бошланди.

Мазкур илмий рисола Соҳибқирон Амир Темур даҳосини, буюк бобокалонимизнинг нафақат Марказий Осиё халқлари, балки жаҳон тарихи олдидаги хизматлари беқиёслигини кўрсатишга, умуман, темуршуносликдаги долзарб масалаларни ёритишга бағишланган. Рисолада қаламга олинган мавзу ўзбек миллий матбуоти материаллари асосида ёритилган.

Дарҳақиқат, Соҳибқирон даҳосини ўрганар эканмиз, буюк аждодимиз қолдирган бой маънавий ва моддий мерос билан жаҳон маданияти эришган ютуқларни уйғунлаштиришнинг аҳамияти беқиёс даражада катта эканини янада тўлароқ ҳис этамиз. Айни пайтда, тарих инсоннинг ўзлигини англаш таянчи, жамият олдидаги бурчи, аждодлар руҳи олдидаги масъулиятини тўғри тушунишига, истиқболни тўғри белгилашига имкон берувчи манба эканлигига яна бир бор иқрор бўламиз.

ТАРИХ ВА ЗАМОН: МАТБУОТ КАСБ ЭТАЁТГАН ИНСОНПАРВАРЛИК, ВАТАНГАРВАРЛИК, ҲАҚИҚАТГУЙЛИК

БАРҲАЁТ СИЙМО

*Халқимиз бор экан,
Амир Темур номи барҳаётдир*

И.А.Каримов

Миллий уйғониш, ўзликни англаш ва истиқлол учун кураш ғояси ўзбек матбуотида ўтган асрнинг 80-йиллари охирида яққол кўзга ташлана бошлади. Гарчи мустабид шўро тузуми оммавий ахборот воситаларига ҳамон ўз коммунистик цензураси орқали кўланка ташлаб турса-да, бу ғоя турли шаклу шамоийиллар воситасида ўзига йўл очиб борди. Бу ҳолат ўзбекларда миллий гурурни юксалтирувчи шахслар ва уларнинг фаолиятлари, бой маънавий ва моддий меросларини ёритувчи нашрий материалларда ўз ифодасини топди. Соҳибқирон Амир Темур сиймоси ани шундай тарихий шахслар орасида марказий ўринни эгаллади.

«Минг афсуским, кўп йиллар давомида мустабид босқинчи мафкура даврида бизни Амир Темурдек буюк бобомиздан, бой ўтмишимиздан айиқиб, халқимизнинг маънавиятини, гурурини, ифтихорини ерга урмоқчи бўлдилар. Юртимизда... бевосита Соҳибқироннинг саъй-ҳаракатлари билан бунёд этилган тарихий обидалар харобага айлантирилди. Хатто ул зот ва авлодларининг қабр-мақбаралари ҳам «илмий тадиқотлар» ниқоби остида талон-тороғ этилди, топталди.

Лекин халқимиз улуғ аждодини ҳеч қачон унутмади. Унинг хотирасини ҳамиша юрагида сақлади»³.

Бунга кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Айтайлик, 1990 йилда бошланғич мактаб ўқувчиларининг «Ленин учқуни» (ҳозирги «Тонг юлдузи») газетаси журналист ва олим Ҳамдам Содиковнинг «Амир Темур» сарлавҳаси остида туркум тарихий лавҳаларини эълон қила бошлади. Ўша пайтда ушбу мавзунинг (миллион нусхада тарқатиладиган нашрда) ёритилиши коммунистик мафкура илдизига болта уриш билан баробар эди. Бу ўша даврдаги газета бош муҳаррири А.Кўчимов бошчилигидаги журналистлар жамоасининг чин маънодаги жасорати эди.

Мустабид мафкура бош тарғиботчиси «Правда» газетаси ушбу материални «мурғак қалбларни захарловчи омил» сифатида қоралаб, ушбу журъат ва жасоратга қарши жарроҳлик тадбирини амалга оширмақчи бўлди. Ўшанда Амир Темурнинг болалиги, ёшлиги ва балоғатлик йилларидаги воқеалар қаламга олинган тарихий лавҳаларда яширинган «бомба»ни пайқаган олимлардан бирортаси ҳам газета таҳририятининг «Амир Темур» тарихий лавҳаларига тақриз ёзиш таклифини қабул қилмади. Чунки тарихий вазият чиндан ҳам гоят чигал ва қалтис эди. Бунинг устига, миллий кўтаринки руҳдаги олимлар орасида 1990 йилда ҳам эҳтиёткорлик, замонасозлик ва қўрқув асоратлари ўз кучини сездириб турарди. Ана шу ҳолатни газетанинг 1990 йил 16 октябрь 82-сонидagi хабардан ҳам билсак бўлади. «Қадрли болалар!.. «Ленин учқуни»нинг шу йил 40,41,42-сонларида Ҳамдам Содиковнинг «Амир Темур» асарининг бир қисmini эътиборингизга ҳавола қилган эдик. Уни барчангиз қизиқиб ўқидингиз. Шундан

кейин биз сизлардан бу асарни тўлиғича эълон қилишни сўраб ёзган хатларингизни олдик. Муҳарриратимиз сизларнинг бу илтимосларингизга кўра, бугундан бошлаб, ушбу асарнинг давомини беғиб боришни лозим топди».

Ана шу ахборотнинг ўзиёқ газетага тазйиқ бўлганини, шунинг учун лавҳалар уч сондан сўнг тўхтатиб қўйилганлигини ва ниҳоят 82-сонидан бошлаб, яъни орадан олти ой ўтгач, яна эълон қилиш давом эттирилганини билдиради.

Шундай қилиб, мазкур газета 1990-1991 йиллар давомида болаларга Соҳибқирон Амир Темур бобомиз ҳақидаги муайян ҳақиқатни етказди. Миллионлаб болалар мустамлакачилар 130 йил давомида саводсиз, қароқчи, босқинчи, қонхўр деб таҳқирлаб келган саркарданинг болаликда мактабда ва мадрасада аъло ўқигани, 10 ёшида Қуръонни ёд олгани хусусидаги ҳикоялардан хабардор бўлдилар. «Амир Темур» (туркум тарихий-бадий лавҳалар)да Соҳибқироннинг 1336-1405 йиллар давомидаги ҳаёти, саркардалик фаолияти ва давлат арбоби сифатида амалга оширган беқиёс хайрли ишлари оммабоп тилда баён этиб берилди.

Амир Темур шахсига қизиқишнинг кучайиши халқимиз онгида жонлана бошлаган ўзлигини англаш ва миллий уйғониш ҳислари, ўтмишни, тарихни, бобокалонларимиз руҳини, қадимий маданиятни эъзозлаш, миллий кадрларга нисбатан ижобий муносабат туйғулари жўш ура бошлаганини яққол кўрсатиб турар эди. 1989 йилда инглиз драматурги Кристофер Марлонинг «Соҳибқирон Темур» драмсининг шоир Маъруф Жалил таржимасида нашр этилиши ва «Темур тузуклари»нинг эълон қилиниши

ушбу жараённинг матбуотдаги ёрқин ифодаси бўлди¹.

Чиндан ҳам Соҳибқироннинг фақат ўз юртининг эмас, балки, хусусан, Россия, умуман, Европа халқлари тарихидаги хизмати масаласи асрлар давомида турлича талқин қилиб келинди. Мустамлакачилик сиёсати тарафдорлари Амир Темур шахсини қонхўрликда, ваҳшийликда ва босқинчиликда айблаб келдилар. Мустамлакачилар фикр-мулоҳазалари, қарашларида фанни ҳам, матбуотни ҳам ўз қолипларига солиб, сиёсатларини изчил амалга ошириб келдилар. Бироқ уларга қарши чиққанлар, ким бўлишидан қатъи назар, қатағон қилиндилар.

130 йил давом этган оқ ва қизил мустамлакачилик даврида Амир Темурнинг Россияга кўрсатган тарихий хизматини рад этилиб, инкор қилиш билан чекланилди. Зотан, етти иқлим ҳукмдорининг хизматини тан олиш «буюк оғалик» мавқеига мутлақ путур етказарди. Шунинг учун, мустамлакачилик мафкурасига кўра, «яхши»ни «ёмон», «оқ»ни «қора» қилиб кўрсатиш одатга айланганди. Шўро тузуми тарихчилари ва ёзувчилари ҳам шундай йўлдан боришди.

1380 йилда Куликово майдонида Олтин Ўрда ҳукмдори Мамай билан Москва князи Дмитрий Донской ўртасидаги жанг аҳамияти ниҳоятда ошириб кўрсатилди. Гўёки шу жангдаги ғалаба Россияни мўғул асоратидан халос этгандек. Тарихий ҳақиқат эса бу воқеа юз йил ўтгандан сўнг - 1480 йилда рўй берганини қайд этиб тургани аён бўлса ҳам барчанинг онгига шу Куликово жангидаги ғалабагина Россияни мўғул асоратидан озод қилди деган фикр сингдириб келинди. Бу ҳақда кўплаб тадқиқотлар, қатор-қатор рисоалар ва китоблар яратилди.

Бизнинг муҳитимизда эса, матбуотда ва адабиётда бу соҳада Сергей Бородин «самарали фаолият» кўрсатди. Унинг 1940 йилда ёзган «Дмитрий Донской» қиссаси «халқлар отаси» - Сталин мукофоти билан тақдирланди. Куликово жангидаги князь Донской хизматини атрофлича ёритган ёзувчи ўшанда кўплаб манба ва адабиётларни ўрганиш орқали Амир Темур ҳақиқатини англаб етган эди. Шунинг учун ҳам у бундан буёнги фаолиятини Амир Темур образини қора бўёқларда тасвирлашга сарфлади. Узоқ йиллар давомида у ўзи истаган даражада материаллар тўплади ва уларни ўз тизимига солди. Натижада, 60-йилларда «Самарқанд осмонидаги юлдузлар» трилогияси дунё юзини кўрди. Ўзбек тилига тезда таржима қилиниб, минглаб нусхаларда китобхонларга етказилди. Ўша йиллар адабиётида бу гўё катта воқеа эди. Чунки ўзбек ўқувчилари гўё биринчи марта адабиётда буюк бобокалонлари ҳақидаги китобга эга бўлишганди. Ушбу китоб узоқ йиллар қайта-қайта юз минглаб нусхаларда нашр қилинган.

Бу асарда XIV-XV асрлардаги тарихий вазият бадиий бўёқларда жонлантирилгандай эди. Амир Темур, унинг оиласи ва сафдошлари образлари ҳам ишонарли тарзда ёритилгандай эди. Шу боис Амир Темур китобхон кўз ўнгида тажрибали саркарда, моҳир давлат арбоби ва қаттиққўл ота сифатида гавдаланадики, бунга у ишонади. Ана шундай ишончдан сўнг тарихий сохтакорлик бошланади. Ёзувчи усталлик билан Амир Темурнинг саводсизлиги ва ёшлигида йўлтўсар қароқчи бўлганига ишора қилади. Шундан кейин ёзувчи Самарқандда яшовчи тутқун темирчи Борис тилидан Амир Темурни қоралаб, таҳқирловчи

сўзларни айтади. Сўнг устамонлик билан Амир Темурни Москва остонасига борганда, гўё князь Василий Дмитриевич (Дмитрий Донской ўғли) лашкаридан кўрқиб, «думини қисган тулкидек» орқага чекинганини яна шу темирчи Борис тилидан ахборот тарзида баён этади.

Ёзувчи Сергей Бородин шу тариқа тарихий фактни сохталаштиради. Яъни, нима учун Амир Темур Москвани эгаллаб олмаганлигига доир сабабларни ўзича талқин қилади. 27 мамлакатни ўзига тобе қилган Соҳибқироннинг саркардалиқ маҳоратини ерга уради. Уни кичик бир Москва князлигидан чўчиган деб кўрсатишга уринади ва бунга минг-минглаб китобхонларни ишонтирмоқчи бўлади.

Шу каби талқинлар натижасида кўп йиллар давомида, чунончи, шўро мустабид тузуми даврида ўзбек зиёлилари бундай тутуриқсиз фикрларни рад эта олмай келдилар.

Атоқли олим, устоз, улкан фан ташкилотчиси Ўзбекистонда янги фалсафа мактабининг асосчиси Иброҳим Мўминов тарихий шахсларнинг хизматларига баҳо берганда, уларнинг аجدодларга нима қолдирганлигидан келиб чиқиб, илмий фаолият кўрсатганлар. Аллома тарихий шахсларга, хусусан, буюк давлат арбобларига баҳо беришнинг ёрқин намунасини “Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли” асари орқали кўрсата олди. Бу асар олим ҳаётлигида ҳам, ундан кейин ҳам турли баҳс ва мунозараларга сабаб бўлди.. “Аmmo олимга тош отганлар илм кишилари эмас, балки олимлик ниқобига ўралган, Москва топшириғини бажараётган югурдаклар эди. Бугунги давлат мустақиллигимиз тамал тошларидан бирини қўйган, халқимиз қаддини ростлашга даъват

этган ва ўзлигимизни англашга, ундаган буюк бобо-калонимиз Темур ҳақидаги китоб тўғрисида салбий тақризларнинг Москва журналларида босилиши ҳам ана шу билан изоҳланади.

Иброҳим Мўминов эса, тенгсиз олишувда ёлғиз қолди, бир ўзи жанг қилди. Биз унга мадад бера олмадик⁵

Иброҳим Мўминов Самарқандда Темурийлар даври санъатига бағишланган симпозиумга бош-қош бўлди.

Гарчи тарихий қўлёзмалар ва хориждаги кўплаб адабиётларда шўро олимларининг фикрларига қарама-қарши хулосалар билдирилган бўлса-да, уларга эътибор берилмай келинди.

Фақат тоталитар тузум таназзули бошланган ўтган асрнинг 80-йиллари охирларига келиб, аввало, матбуотда шу хусусда янги талқиндаги мақола, лавҳа, очерк, ҳикоя ва қиссалар дунё юзини кўра бошлади. Амир Темур шахси ва фаолияти холис талқин этила бошланди.

Жумладан, 1990 йил январида «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» ҳафталигида эълон қилинган «Темурбекка юкинган князь» очерки ана шундай тадқиқотлардан бири бўлди. Очерк муаллифи – тарих фанлари доктори Ҳамдам Содиқов маҳаллий ва хорижий манбалар ҳамда адабиётлар таҳлили асосида Амир Темурнинг Москвани нега эгалламаганига оид масалага ойдинлик киритди. Муаллиф, энг аввало, Куликово жанги аҳамияти ҳақидаги афсонага чек қўйиб, шундай ёзади: «Куликово майдонида 1380 йили мўғуллар устидан қозонилган ғалабадан сўнг Москванинг буюк князи Дмитрий Донской мағрурланиб кетди. У энди ўзини Ўрусиянинг эркин ва мустақил ҳукмдори сифатида ҳис

эта бошлади. Шунинг учун ҳам у икки йилдан сўнг Олтин Ўрданинг янги хони Тўхтамишдан келган элчига хирож тўламаслигини очиқ айтди. Шундан сўнг, 1382 йили баҳорида Тўхтамиш қарийб юз минг кишилик кўшин билан Москвага қарши юриш бошлади. Унга йўл-йўлакай Москва сиёсатидан норози бўлган князлар қўшилди. Рязань князи Олег, Суздаль князлари Василий ва Симеон Кирдяпалар шулар жумласидан эди. Тўхтамиш Москвага тезкор усулда яқинлашиб келди. Бу хабарни олган Ўрусиянинг миллий қахрамони - донгдор Дмитрий Донский пойтахтни ўз ҳолига ташлаб Переяславлга, сўнг Костромага қочди. Митрополит Киприан Тверга йўл олди. Москва рухонийлари бошлиғи Герасим эса Новгороддан паноҳ излади. Пойтахт аҳолиси эса қолган аслзодаларга қарши қўзғолон кўтариб, шаҳар мудофаасини ўз қўлига олди». Х. Содиқов Москвани эгаллаган Тўхтамиш шаҳарга ўт қўйгани ва омон қолган Москва аҳолисини кул қилиб ҳайдаб кетганини далиллар асосида исботлаб беради, сўнг Москва яна Олтин Ўрдага хирож тўлаб итоат халқасини бўйнига осгани масаласига тўхталади. Амир Темурнинг 1395 йилда Олтин Ўрда хони Тўхтамишни Терек соҳилида тор-мор қилгани ва қочоқ хоннинг Москвада паноҳ топиб, сўнг Литва буюк князи Витовт хузурига борганини ёзади. Муаллиф эътирофича, Амир Темур Дон соҳилида тўхтаганида хузурига Суздаль князи Симеон Кирдяпа келиб, унга Москва князидан шикоят қилади, ота мерос ерини тортиб олганини айтади. Амир Темур эса Тўхтамиш ўрнига тайинланган янги Олтин Ўрда хони Қутлугга князь илтимосини қондириб, унга Суздаль князлигини қайтариб беришни буюради. «Сен эса, - дейди Темур князь Симеонга,

- менинг номимдан Москвага бор ва уни эгалла»⁶.

Шу тариқа Амир Темур Москвани Суздаль княз-лигига тортиқ қилиб юборади.

Шундай қилиб, мустақиллигимиз арафасида мил-лий руҳнинг кўтарилиш байроғига айланган Соҳиб-қирон Амир Темур ҳақидаги ҳақиқат қайта тикланиши учун пухта замин ҳозирланди, десак, асло муболаға қилмаган бўламиз.

1990 йили «Шарқ юлдузи» журнаlining «Йиллар, воқеалар, ҳужжатлар» рукни остида Ғайбулла ас-Салом ва Ҳамидулла Караматовларнинг «Соҳибқирон Темур» фожиасининг сарчашмалари» мақоласи босилди. Муаллифларнинг ёзишларича, «1402 йили Амир Темур Кўрагоний Туркия султони Йилдирим Боязиднинг икки юз минг кишилиқ лашқари устидан қозонган олам-шумул ғалабаси Европа халқларини янги истилодан қутқаради, ўз даврида насроний динининг маркази бўлган Константинопол (Истамбул)ни таслим бўлишдан сақлаб қолади. Натижада, жаҳонгир бобомиз ҳаёти ва фаолияти ҳақидаги тарихий ҳақиқат ҳамда турли-туман афсоналар тарихий-адабий асарлар орқали европаликларнинг ҳам диққатини ўзига тортади. Замона зайли билан тарихий шахс афсонавий сиймога айла-нади. Парижда жаҳонни ларзага солган Соҳибқирон Амир Темурга ҳайкал ўрнатилиб, пойига «Европа халоскорига» деган ёзув битилади.

Шуниси диққатга сазоворки, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига бағишланган адабий-тарихий қўлёз-малар асосида 1587-1588 йилларда инглиз драматур-гиясининг йирик намояндаси Кристофер Марло (1564-1593) сахна учун «Соҳибқирон Темур»⁷ фожиасини яратади. Жаҳонгир тақдирининг улуғворлиги ва қуд-

ратли салтанати буюк инглиз адабини ҳайратта солади. Буларнинг барчаси Марло эътиқодига ҳамоҳанг бўлиб, унинг ижодий даҳоси мазкур афсоналардан илҳомланади. Амир Темурнинг жаҳонгирлик сиёсати, ҳокимиятни марказлаштиришга бўлган саъй-ҳаракатлари ўша давр инглиз томошабинларига жуда маъқул тушди. (Бу ўринда мустамлакачилик сиёсати бўсағасида турган Англия Шарқ давлатларига нисбатан «алоҳида қизиқиш» билан қараганини ҳам унутмаслик лозим.)

Тарихий сиймо Амир Темур Кўрагоний ҳақида кўплаб илмий-тарихий асарлар ёзилгани маълум. Уларнинг катта қисми асосий Ғарб тилларига икки-уч аср олдин ўтирилган. Тарих ва тақдирнинг «ўйини»ни кўринки, бу асарлар биз учун «лисоний қулф» остида эди. Мустақилликка қадар, бошқача айтганда, биз асл манбаларни ҳам, уларга бевосита дахлдор манбаларни ҳам яшириб келдик.

Кристофер Марло Амир Темурни халқларни жазолаш учун ато этилган «худонинг қамчиси» деб тасвирлайди. Европалик тарихчи олимларнинг барчасида худди шундай талқинни учратиш мумкин. «Соҳибқирон Темур» умумжаҳон адабий жараёнига катта таъсир кўрсатади. Амир Темур мавзусига немис адабиётида Гёте, инглиз адабиётида Байрон, Эдгар По, озарбайжон адабиётида Ҳусайн Жовид, рус адабиётида Бунин, ўзбек адабиётида Абдурауф Фитрат («Темур сағанаси» номли бир пардали фожиа) мурожаат этади. Шу тариқа дунёнинг турли маданий иқлимларида адабиётлараро жараёнда янгидан-янги муштаракликлар пайдо бўлади. 1961 йилда «Соҳибқирон Темур» фожиаси рус тилига ўтирилди. 1989 йили шу русча матн асосида Маъруф Жалил ўзбекча таржимани

яратди. Дарвоқе, «Соҳибқирон Темур» фожиасининг қарийб ўттиз йил ўтиб ўзбек тилига таржима қилиниши Темур ва темурийлар тарихини бизда умуман ҳолис ва ҳаққоний ёритиш қатъиян ман этилганлиги билан боғлиқ бўлган бўлса, не ажаб”.

«Шарқ юлдузи» журналининг 1989 йил 8-сонида «Темур тузуклари»⁸нинг босилиши катта воқеа бўлди. Чунки Амир Темурнинг ҳаётида ақл-заковат ҳамда ҳарбий истеъдод ҳал қилувчи омил бўлганлигини, бу эса Уйғониш даври маданияти ва санъатининг инсонпарварлик руҳига хос майл эканлигидан далолат беради.

«Темур тузуклари» - подшоларнинг туриш-туруш ва ахлоқ-одоб нормаларини белгиловчи рисоладир. Асар икки қисмдан иборат. Биринчи қисмда жаҳон тарихида машҳур фотиҳ, саркарда ва истеъдодли давлат арбоби сифатида ном қолдирган Амир Темурнинг етти ёши (1343) дан то вафотига (1405 йил 18 февраль) қадар кечган ҳаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти, аниқроқ қилиб айтганда, унинг Мовароуннаҳрда марказий ҳокимиятни қўлга киритиши, феодал тарқоқликка барҳам бериб ва марказлашган давлат тузиши, қўшни юрт ва мамлакатларни, масалан, Эрон ҳамда Афғонистонни ўз тасарруфига киритиб, Олтин Ўрда ҳукмдори Тўхтамишхон (1376-1395), бутун Европага кўркув ва даҳшат солган Туркия султони Йилдирим Боязид (1389-1402)га қарши ва ниҳоят, буюк жаҳонгирнинг Озарбайжон, Грузия ва Ҳиндистонга қилган ҳарбий юришлари ихчам тарзда баён этилган.

Иккинчи қисм жаҳонгирнинг номидан айтилган ва унинг тожу тахт ворисларига аталган ўзига хос васият ва панд-насихатларидан иборат. Унда давлатни

идора қилишда кимларга таяниш, тожу тахт эгаларининг тутуми ва вазифалари, вазир ва қўшин бошлиқларини сайлаш, сипоҳийларнинг маоши, мамлакатларни бошқариш тартиби, давлат арбоблари ва қўшин бошлиқларининг бурч ва вазифалари, амирлар, вазирлар ва бошқа мансабдорларнинг тожу тахт олдида кўрсатган алоҳида хизматларини тақдирлаш тартиби ва бошқалар хусусида гап боради»⁹.

«Шарқ юлдузи» журналининг 1990 йил 12-сонида «Акс садо» рукни остида С.Комиловнинг «Камситилган сиймо»¹⁰ деган хати босилди. Бу хат муаллифи «Шарқ юлдузи» журналининг 8-сонида «Темур тузуклари»нинг босилиши журнал фаолиятидаги муҳим воқеа бўлди, дея ўз фикр-мулоҳазаларини билдиради. Бинобарин, «Темур тузуклари»нинг тўлиқ ҳолда чоп этилиши ўз тарихига қизиққан, томирида ўзбек қони жўш уриб турган ҳар бир инсон учун гоят қувончли ҳодиса бўлди. Турк тилларининг қадимий лаҳжаларида яратилган маданий ёдгорликларимиз «Қутадғу билик» ва «Девони луғотит турк» асарларига нисбатан ҳам, ҳақиқий турк тилида ёзилган Хожа Аҳмад Яссавийнинг «Ҳикматлари», Хўжандийнинг шеърлари қатори «Темур тузуклари» ҳам улуғ боболаримиз Саккокий, Лутфий, Атоий, Алишер Навоийлар яратган хазиналарнинг пойдевори ва дебочалари бўлиб маданий-тарихий саҳифаларини безовчи соф дурдоналардир»¹¹, - деб таъкидланди.

Журналнинг «Йиллар, воқеалар, ҳужжатлар» рукни остида М.Абдураимовнинг «Темур ва Тўхтамиш» номли илмий изланишлари босилди. Мазкур тадқиқотда М.Абдураимов Амир Темур фаолиятига бағишлаб ёзилган Шарқ ва Ғарб манбаларини ҳам ниҳоятда синчиклаб

ўрганган ва умумлаштирган. Муаллиф ниҳоятда долзарб масалани – рус князларининг Олтин Ўрда хонлари – мўғул хукмдорлари асоратидан қутулиш тарихини улугвор амалий ҳодиса эканлигини ва унда бевосита Амир Темур ўйнаган буюк ролни батафсил тасвирлайди. Тадқиқотда XIV асрнинг охириги йилларида рўй берган улкан воқеалар - Темур ва Тўхтамиш ўртасидаги кескин жанглар, тўқнашувлар тарихи кенг кўламда ўз холис баҳосини олган. М.Абдураимов ўз мақоласини Соҳибқироннинг шу даврдаги қудратли хукмдорлардан бири Тўхтамиш устидан қозонган ғалабаси Фарбий Европа, Волга бўйи ва Яқин Шарқ халқлари тақдирида муҳим бурилиш нуқтаси бўлганлиги ҳақида асосли хулосалар билан якунлайди. Келтирилган иқтибос ва хулосалар замирида Амир Темур феълатворининг баъзи қирралари акс этганини ҳам сезиш мумкин.

Дарҳақиқат, Амир Темур ҳақидаги барча чоп этилган ва эълон қилинмай қолиб кетган асарлар бебаҳо миллий қадрият сифатида тикланиши, тасаввурларимизни бойитади ва халқимиз босиб ўтган йўлидаги ёрқин даврлардан бирини тўғри англашда ғоят муҳим аҳамият касб этади. Зеро, Президент И.А.Каримов Тошкентда Амир Темур ҳайкалининг очилиш чоғида сўзлаган нутқида ҳақли равишда таъкидлаганидек: «Амир Темур номи тарихимиз саҳифаларидан қора бўёқ билан ўчирилди, унутишга маҳкум этилди. Мақсад халқимизнинг юрагидан миллий онг, миллий гурур туйғусини йўқотиш, уни қарамликка, тобеликка кўндириш эди. Лекин ўзбек халқи ўз аجدодларини, ўз баҳодирларини унутмади, ҳамиша юрагида, қалб тўрида сақлади.

Муҳаммад Тарағай Баҳодир ўғли Амир Темур ёшлик чоғидан мард, довурак , ғурурли, ўткир зеҳн ва ақлу идрок эгаси бўлиб ўсди. Турли дунёвий илмларни, ҳарбий санъатни эгаллади. Қуръони Каримни ёд олди, ҳадис илмини ўрганди. Иймон-эътиқодли, ҳалолпок инсон бўлиб етишди.

У ёшлигидан бошлаб ўз олдига она юртини мўғул босқинчиларидан озод қилиш мақсадини қўйди, ер юзида буюк салтанат соҳиби сифатида эл ва элатларнинг бошини қовуштирди. Мамлакат қудратини ҳар соҳада юксакликка кўтариб, дунёга машҳур қилди.

Амир Темур давлати қурилиши, ҳарбий санъати кўп асрлар давомида Шарқу Ғарб давлатларига ўрнак ва андаза бўлди. Унинг замонида маданият, илму фан, меъморчилик, тасвирий санъат, мусиқа, шеърият беқиёс ривож топди, халқимизнинг кўп анъаналари такомилга етди. Амир Темурнинг маданият ва дин аҳлларига кўрғазган чексиз меҳр-муруввати айниқса ибратлидир.

Кўхна тарих саҳифалари буюк бобомизнинг миллат ва эл-улус манфаати бобида чеккан мислсиз заҳмат ҳамда кўрсатган шижоатларига гувоҳлик беради.

Инсоф-иймон туйғуси, диёнат мезони Амир Темур ҳаётининг мазмунини ташкил этади»¹².

Шуни таъкидлаш лозимки, Ўзбекистон Республикаси раҳбариятининг шаклланаётган ўзбек миллий давлатчилигини барпо этиш, ўтмишни баҳолаш, истиқболни белгилашда ҳам Амир Темур сиймоси, унинг тафаккури, сиёсати, бошқарувдаги тактика ва стратегиясига ҳурмат билан муносабатда бўлиши ҳозирда салмоқли ўрин эгаллади.

Давлатимиз бошлиғи Амир Темур сиймосига мурожаат қилар экан, мустамлакачилик йилларида мутелик, қарамлик эзиб ташлаган халқ руҳини кўтариб, миллий давлатчилигимизни барпо этиш ва дунёга таништиришда Соҳибқирон омилидан фойдаланишни ўзига асосий мақсад қилиб олди. Бунинг қатор сабаблари бор эди, албатта. Биринчидан. Амир Темур қадрияти мустамлакачилик йилларида онгу шууримиздан ўчириб ташланган миллий туйғуларимизни қайта тиклаш, миллатни миллат, давлатни давлат қилиш учун тафаккур ва тушунчаларимиздаги парокандаликка барҳам бериб, миллий замин ва миллий руҳ ҳаққи-ҳурмати йўлида бирлашишимиз учун керак. Унинг: «Бизким мулки Турон, Амири Туркистонмиз. Бизким миллатларнинг энг қадими ва энг улуғи – Туркнинг бош бўғинимиз», деган сўзлари қадимий халқимизнинг миллий туйғусини, буюк ва жаҳоншумул анъаналарга ворис эканлигимизни чуқур англашга хизмат қилади.

Иккинчидан. халқимизнинг миллий гурурини, миллий онгини юксалтириш учун қарийб унутилган тарихимизни қайта тиклаш лозим. Амир Темур эса ана шу кўхна тарихнинг буюк чўққисидир.

Учинчидан. Соҳибқирон номи, авваламбор, фарзандларимизни – келгуси авлодни улуғ аждодларимизнинг номи ва мероси билан фахрланишга ўргатиш, уларни ана шу буюк анъаналарнинг муносиб давомчилари қилиб тарбиялаш, миллий гурурини юксалтириш учун зарур.

Тўртинчидан. Амир Темур қадрияти бизга демократик, ҳуқуқий, қудратли Ўзбекистон давлатини барпо этиш учун керак, қолаверса, Ўзбекистон

келажаги буюк давлат ғоясини рўёбга чиқариш учун зарур. Янги жамият, янги ҳаёт, янги тафаккур, янги давлатчилик асослари қайта тикланаётган бир пайтда Амир Темур даҳоси ўзбек халқига тоғдай таянч бўлиб хизмат қилади.

Бешинчидан, бу беназир қадрият мамлакатимизнинг жаҳон ҳамжамиятидан муносиб ўрин эгаллаши, келгуси авлодларга озод ва обод Ватан қолдириш учун керак.

Бинобарин, Соҳибқирон Амир Темур сиймосига бундай муносабат замирида ўзбек халқининг миллат сифатидаги қадриятларига, унинг оламшумул меросига, кўп асрлик тарихга эга урф-одатлари ва анъаналарига, ана шулар таъсирида шаклланган маънавий-руҳий оламга чуқур ҳурмат-эҳтиром ётади. Шунга кўра, 1993 йилни тўла асос билан Темурийлар йили бўлди, десак, асло муболаға бўлмайди. Чунки шу йили улуғ шажаранинг – Мирзо Улуғбек, Заҳириддин Муҳаммад Бобур сингари буюк сиймоларининг таваллуд саналари кенг нишонланди.

1996 йил “Амир Темур йили” деб эълон қилинди, 1996 йил 26 апрелда “Амир Темур” ордени таъсис этилди. Аслида, бу тўйга тайёргарлик эса 1993 йилдан, буюк бобокалонимизнинг ҳайкали очилишидан бошланган эди.

Дарҳақиқат, «Амир Темур, нафақат Турон, Туркистон, Ўзбекистон заминининг, балки инсониятнинг энг улуғ даҳоларидан биридир. Демак, унинг тарихий образи, тарихий сиймосини яратишга жуда катта меҳр ва масъулият билан ёндашмоқ зарур»¹³. Айтиш мумкинки, Амир Темур давлати, унинг жамиятни бошқаришдаги роли тўғрисида янгича илмий ёнда-

шувнинг далили сифатида тарих фанлари доктори, профессор А.Сағдуллаев ва бошқалар томонидан «Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти» номли китоб яратилиши ибратли ҳодисалардан бири саналади.

МАВЗУГА ОИД АХБОРОТ

Бу ўринда гап юқорида номи тилга олинган китобнинг «Амир Темур давлати» номли бўлими ҳақида бормоқда. Унда уша давр сиёсий воқеалари ўзбек халқи давлатчилиги тарихининг янги босқичи - улуғ саркарда ва давлат арбоби Амир Темурнинг ҳукмронлик даври билан узвий боғлиқ ҳолда батафсил баён этилади.

Китобда эътироф этилишича, Соҳибқирон Амир Темур 1336 йилнинг 9 апрелида Кеш шаҳри яқинидаги ҳозирги Яккабоғ туманининг Хўжа Илғор қишлоғида, барлос қабиласи улуғларидан Тарағай Баҳодир хонадонидан таваллуд топган.

Амир Темурнинг болалиги ва ўспиринлик йиллари маҳаллий амирлар, нўёнлар ва бекларнинг ўзаро урушлари, низолари даврига тўғри келди. Чигатой улусида нисбатан барқарорликни вужудга келтирган Қозонхон (1336-1347) ўлимидан сўнг мамлакат ҳудудлари парчаланиш, иқтисодий вайронлик сари юз тутди. 1348 йилда хонлик тахтини эгаллаган Туғлуқ Темур Чигатой улусида мўғуллар мавқеини мустаҳкамлаш мақсадида икки марта (1360-1361) кўшин тортиб келди. Амир Темур мўғулларнинг ўзбошимчаликларига йўл қўймаслик учун Туғлуқ Темур хизматига кирди. Амир Темур 25 ёшида Шаҳрисабз ҳокими этиб тайинланди. 1362 йилда у Балх ҳокими Амир Ҳусайн ибн Мусаллаб

билан яқин бўлиб, улар мўғуллар ҳукмронлигига қарши курашишга аҳду паймон қилишди. 1365 йилда Туғлуқ Темурнинг ўғли Илёсхожа Чигатой улусига қўшин тортади. Чиноз яқинида (Лой жангида) итти-фокчилар Илёсхожадан енгилдилар. Илёсхожа Самарқандни ишғол қилмоқчи бўлганида, сарбдорлар халқни мўғулларга қарши зарба беришга сафарбар этадилар. Мўғуллар енгилиб, Мўғулистонга кетишга мажбур бўладилар. Бундан хабар топган иккала амир қайтиб келиб, Самарқандни эгаллайди. Сарбардорлар раҳбарларининг Амир Хусайн томонидан қатл этилиши, улар ўртасидаги муносабатнинг бузилишига сабаб бўлди.

Амир Темур 1370 йил баҳорида ўзига яқин амирларнинг қўшинлари ёрдамида Балх устига қўшин тортиб, Амир Хусайн қўшинини тор-мор келтиради. Шу ердаги амирлар Қурултойида Амир Темур Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб сайланди. Мовароуннаҳрнинг қонуний ҳукмдори унинг ҳудудларини бирлаштиришга киришар экан, у тўғридан-тўғри ҳарбий юришларга эрк бермасдан, ўзини мустақил деб билган маҳаллий ҳукмдорларга мурожаат этади ҳамда уларни марказий ҳокимиятга бўйсунганини талаб қиларди. Масалан, Амир Темур 1371 йил мартида элчи Алуфа товачи орқали Хусайн Сўфига шундай мурожаат этади: «Кот билан Хивак аслида Чигатой улусига тегишлидир. Лекин кўп муддатдан бери уни эгасиз билиб, бошқалар ўзининг тасарруфи қабзасига олмишлар. Энди инсоф юзасидан, уни барча тобе ерлари билан қўшуб Чигатойхон хонадони мулозимларининг илгига топширилиши адлу инсоф намунаси бўлур эрди. Биз шундай бўлиб қолишига умид билдириб қолурмиз». Хусайн

Сўфи бу гапларга назар-писанд қилмади. Амир Темур Хоразм устига беш маротаба (1371, 1373, 1375, 1379, 1388 йилларда) қўшин тортишга мажбур бўлди. Шош, Термиз, Ҳисор, Бадахшон, Қундуз ҳукмдорлари тобелик билдирган бўлсалар ҳам, Шарқий Туркистон, Етгисув, Сирдарёнинг юқори оқими мўғул хонлари таъсирида эди. Амир Темур 1371 йил бошларида Мўғулистонга қўшин тортади. Кепак Темур лашқари томонидан тор-мор этилади. Сўнг Қамариддин ва унинг иттифоқчиларига қарши уч бор харбий юриш (1374-1375, 1376-1377) уюштирилиб, Мовароуннахрнинг шарқий ва шимолий ҳудудлари дахлсизлиги таъминланди.

Манғишлоқ ҳокими Тўхтамиш Амир Темурнинг Эрон ва Кавказ ҳудудларини эгаллаш йўлидаги хатти-ҳаракатларига халақит бермоқчи бўлди. Чунки у 1380 йилда Мамайни енгиб Олтин Ўрда хони бўлиб олганди. Шу боис Соҳибқироннинг 1389, 1391 ва 1394-1395 йилларда унга қарши харбий ҳаракатлари жиддий аҳамият касб этди. Қолаверса, бу даврда Эрон ва Хуросонда ҳам бир неча кичик давлатлар мавжуд бўлиб, оддий халқ ва савдогарлар улардан кўп талафот кўрар эдилар. Чунончи, Эроннинг шимолий қисми, Озарбайжон ҳудудида Жалойирлар давлати (1336-1411), Сабзаворда Сарбадорлар давлати (1337-1381), Хиротда Куртлар давлати (1337-1381), Исфохонда Музаффарийлар давлати шулар жумласидандир.

Шундай қилиб, Амир Темур 1380 йилдан эътиборан Хуросон юришларини бошлайди. Тус, Нишопур, Сабзавор шаҳарлари жангсиз таслим бўлади. Шундан кейин Амир Темур турли мамлакатларга қарши 1386 йилдан бошлаб уч йиллик, 1392 йилдан беш йиллик, 1399 йилдан эса етти йиллик юришлар қилади.

Айни пайтда, Амир Темурнинг Ҳиндистон устига ҳарбий юришининг (1398 йилнинг сентябридан 1399 йил мартгача) ҳам ўз сабаблари бор эди. Чунки бу даврда Шимолий Ҳиндистон ва Кашмир мусулмонлари қароқчилардан қаттиқ азият чекаётганди.

Амир Темурнинг 1401 йилда Шомга, 1402 йили эса Боязидга қарши юришлари муваффақиятли якунланди. Бироқ Соҳибқирон Темурнинг 1405 йил 18 феввалида вафот этиши туфайли кўпдан буён дилида тугиб қўйган Ҳитойга юриши амалга ошмай қолди.

Амир Темур давлати сиёсий тузуми тўғрисида гап кетганда, «Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти» китоби материалларига таянган ҳолда, айтиш мумкинки, Соҳибқирон ўз давлатини барпо қилишда ўтмишда мавжуд сиёсий бошқарув тажрибаларидан кенг фойдаланган. Бу давлат ўз таркибий тузилишига кўра кўпроқ ҳарбий-сиёсий тартибларга асосланган. Қудратли ҳукмдор тарих фанига ихлос қўйгани боис қадимги ва ўрта аср Шарқ мамлакатларидаги турли давлатлар ҳамда уларнинг сиёсий-маъмурий идора усули, бошқарув тизимлари ҳақида кенг тасаввурга эга бўлган. Аммо унинг давлат бошқаруви тизими қўл остидаги бутун ҳудудда ягона марказлашган сиёсий тартиб асосига қурилган, бу соҳадаги тажрибалари ўрта асрлардаги Ўрта Осиё давлатларида кенг қўлланилган идора усуллари тажрибаси билан бойитилган Низомулмулкнинг «Сиёсатнома» асаридан Амир Темур давлат ишларида қўлланма сифатида унумли фойдаланган, «Темур тузуклари» да «Сиёсатнома»дан фикрлар келтирилиши бунга ёрқин мисол бўла олади.

Соҳибқирон Амир Темур ўзига қадар мавжуд бўлган давлатчиликнинг қуйидаги асосларига: давлат сиёсий жиҳатдан мустақил бўлиши; давлат ва жамиятнинг сиёсий яхлитлиги бузилмаслиги; давлат ва жамият муайян қонунлар, тартиблар, мафкура асосида бошқарилмоғи; бошқарув тизимини мувофиқлаштириб турувчи қоидалар шаклланган бўлиши; жамиятдаги ижтимоий-иқтисодий муносабатлар аҳволи давлат эътиборида бўлиши; фан ва маданият равнақи тўғрисида доимий қайғуриш; ҳар бир давр шарт-шароити, тартибларига кўра давлат ва жамият ички тараққиёти масалаларини ташқи дунёдаги мавжуд омиллардан фойдаланган ҳолда олиб бориши; давлат тепасидаги кучлар ўтмиш, замона ва келажакни теран тафаккур, мустаҳкам иймон, ғоят юксак маънавият ва миллатпарварлик билан англамоғи каби жиҳатларга амал қилди.

Шунингдек, буюк Соҳибқирон давлатчиликнинг ушбу асосларига ўз фаолияти давомида жамият ривожига ва барча ижтимоий табақалар манфаатларини таъминлашдек яна бир ғоят муҳим асосни ҳам қўшишга муяссар бўлди.

Давлат бошқаруви икки идорадан: даргоҳ ва вазирлик (девон)дан иборат бўлган. Даргоҳни Олий ҳукмдор бошқарган. Даргоҳ фаолиятини бошқариш, унинг девонлар, маҳаллий ҳокимият идоралари билан боғланиб туриш ишлари Олий девон зиммасида бўлган. Олий девонда - ижроия ҳокимиятда бош вазир, ҳарбий вазир, мулкчилик ва солиқ ишлари вазири, молия вазири турган. Сарҳадлар ва тобе мамлакатларнинг бошқаруви билан шуғулланувчи яна уч вазир бўлган ва девонбегига ҳисобот бериб турган. Марказий ҳоки-

мият тизимида шайхулислом қозикалон, қозийи аҳдос (одат бўйича ҳукм чиқарувчи қози), қози аскар, садри аъзам (вақф ерлари, мулклари мутасаддиси), додхоҳ (шикоятларни кўрувчи), эшикоға, сарой вазири, ясовул (ҳукмдорнинг шахсий буйруғини бажарувчи), ҳалақчи (хирож миқдорини аниқловчи), муқассил (солиқ ундирувчи), тавочи (асосий қўшнларни тўплаш ишига мутасадди амалдор), қоровулбеги, қутвол (қалъабон), муҳтасиб (шариат қоидалари ижросини, бозор тартибларини назорат қилувчи) ва бошқалар фаолият олиб боришган. Бундан ташқари, даргоҳда бош ҳожиб, ҳожиблар, ҳазинабон, хонсолар, жибачи, қушчи, баковул, котиблар, битикчилар, табиблар, созандалар, дорихоналар бўлган.

Соҳибқирон Амир Темурнинг тарихдаги буюк хизматларидан бири шундаки, бу даврда давлатчилик бошқарув тизими, ички ва ташқи сиёсат тартиб-қоидалари, ҳуқуқий асослари янги тарихий шароитда такомиллаштирилди. Ташқи ва ички фавқулодда воқеалардан воқиф этиб турувчи минг нафар пиёда, минг нафар туя минган, минг нафар от минган чопарлар хизмат қилган.

Амир Темур мамлакатнинг ғарбий вилоятларини ўртанчи ўғли Мироншоҳга, Балх вилоятини катта ўғли Жаҳонгир мирзога, Хуросонни кичик ўғли Шохруҳ мирзога суюрғол этган, яъни бу ҳудудлардаги ер-сувларни доимий фойдаланиш учун берган. Шунингдек, у невараларига ҳам, жумладан, Қобул, Ғазна, Қандаҳор, Ҳинд ерларини Пирмуҳаммадга, Исфохонни Умаршайхнинг ўғли Рустамга, Бағдодни Мироншоҳнинг ўғли Абубакрга суюрғол қилган.

Олий ҳукмдор салтанат ишларида ўзининг пирлари маслаҳатларидан ҳам кенг фойдаланган. «Темур тузуклари»да Соҳибқироннинг пирлари ва уларнинг кўрсатмалари баёни берилган. Асли хуросонлик йирик шайх бўлган Зайнуддин Абубакр Тойободий Амир Темурга давлатни бошқариш ишларида кенгаш, машварату маслаҳат, хушёрлик, эҳтиёткорлик амалларига риоя этишни маслаҳат берган. Шунингдек, «Темур тузуклари»да қайд этилишича, Саййид Барака, Мир Саййид Шариф Журжоний, Термиз саййидларидан Ала-ал Мулк, Абул Маолий ва Али Акбарлар Амир Темур давлати даргоҳларидаги машварату кенгашларда фаол иштирок этганлар.

Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, давлат бошқаруви ишларида Соҳибқирон ислом қонун-қоидаларига асосланиб иш юритган. Чунки Амир Темур ҳазратлари Қуръон ва Ҳадисларга юят юксак ихлос билан муносабатда бўлган, айни чоғда, пайғамбар авлодлари, шайхул-машойихларга ҳурмати чексизлиги боис давлатни кучайтиришда ҳам айнан уларга таянган ҳолда иш тутган¹⁴.

МАВЗУГА ДОИР АХБОРОТ

«Мулоқот» журналида филология фанлари доктори Ҳамидулла Караматовнинг «Амир Темурнинг Қуръонда фол очиши» номли мақоласи эълон қилинган эди. Унда қайд этилишича, «наsr ва назмни Қуръоний иборалар ва мавзулар билан бойитиш Шарқ адабиётига, шу жумладан, ўзбек адабиётига ҳам хосдир. Диний ва дунёвий мавзулар замирида адабий жараён замон ва макон узра тараққий этиб келди. Шўро тузуми

даврида тизгинланган мазкур жараённинг сўнмаганлиги ва ҳозирги кунда янги маъно касб этиши азалий қадриятларимизнинг ҳаётбахшлигидан далолатдир.

Қуръоний иборалар Амир Темур тузукларидан ҳам муносиб ўрин эгаллаган бўлиб, бу ҳол тузукларга теран маъно бахш этади. Мухим қарор қабул қилишдан олдин Соҳибқирон Қуръондан фол очганлар ва оятлар маъносига қараб иш тутганлар. Бу ҳақда Амир Темурнинг сўзлари қуйидагича:

“...Бирон ишни қилмоқчи бўлсам, кенгашиб олгач, кейин Қуръондан фол очардим ва Қуръон ҳукми билан иш қилур эдим. Туғлуқ Темурхон олдига боришдан аввал Қуръондан варақ очсам, “Сурайи Юсуф алайҳиссалом” чиқди ва Қуръони мажид ҳукмига амал қилдим” (“Темур тузуклари”, 17-18-бетлар).

Мовароуннаҳрни босиб олиш учун лашкар тортиб келган Туғлуқ Темурхон олдига Амир Темур ноиложликдан боришга қарор қилади. Чунки ҳали ўзбеклар кучи мўғулларга қарши очиқ кураш олиб боришга етмас эди. «Темур тузуклари»да «Юсуф» сурасининг башорати билан Соҳибқирон мамлакатни фалокатдан сақлаш умидида бўлгани айтилади ва ўз ҳаракатига ишонч ҳосил қилгани таъкидланади. Бинобарин, аҳли ислом учун “Юсуф” сурасининг мазмуни равшан бўлиб, Амир Темур тақдири Юсуф тақдирига қиёс қилинади ҳамда чуқур мазмун ва маъно касб этади. Зотан, Юсуф ака-укаларидан таҳқирлар кўриб, қудуққа ташланади, кутқарилиб, кулликка Мисрга сотилади, сўнг қамоққа тушиб анча азиятлар чекади. Бироқ Юсуф охири улуғ мартабага эришиб, ака-укаларини ҳам кечиради. Шунингдек, Амир Темур ҳам фаолиятининг бошида қудуққа ташланади, саҳрода сарсон-саргардон кезади.

Лекин барча қийинчиликларга бардош бериб аста-секин улғая бошлайди. Дарҳақиқат, Юсуф алайҳиссалом билан Амир Темур тақдирлари орасидаги ўхшашликлар келажакда улуғ мартабага башорат эди. Шу боис Амир Темурнинг Туғлуқ Темурхон олдига тап тортмай боришида катта маъно бор - бу йўл унга Мовароуннаҳрда ҳукмронлик мартабасини ато этди.

Соҳибқироннинг Қуръондан фол очиши уни саводсиз қилиб тасвирлаган ғанимларга қарши яхши далилдир. Қолаверса, Алишер Навоий ҳам «Мажолис-уннафоис»да шундай ёзганлар: “Темур Қўрагоний. агарчи назм айтмоққа илтифот қилмайдурлар, аммо назм ва насрни андоқ хўб маҳал ва мавқеда ўқубдурларким, анингдек бир байт ўқутони минг яхши байт айтқонча бор”.

Амир Темур қудратли салтанат барпо этиш бора-сида шундан сўнг тинмай саъй-ҳаракат қилади. Кўп ҳолларда оз сонли лашкари билан кўп сонли душман лашкарига қарши чиқади ва турли тўғри чора-тадбирлар ёрдамида ғолиб келади. Соҳибқирон зафарларининг ибтидосида атиги 243 аскар билан юриш бошлагани «Темур тузуклари»да қайд этилади. Қиёсан айтиш мумкинки, Муҳаммад алайҳиссалом ҳам илк бор кам сонли саҳоба ва ансорлари билан ғалаба қозонганлар.

Амир Темур шундай ёзади: “Лашкарлардан кўнглим тинчлангач, Илёсхожага қарши жангга ҳозирлик кўра бошладим. Уни даф этиш ва қай йўсинда уруш олиб боришим ҳақида қилган кенгашим шу бўлдики, ғанимлар хабардор бўлиб улгурмасдан, чапдастлик билан уларнинг устига қўққисдан босқин қилиш (турктоз)га қарор қилдим. Бу хусусда Қуръони мажиддан фол очиб қарасам, ушбу ояти карима (улуғ)

чиқди: “Қанчадан-қанча кичкина гуруҳлар Аллоҳнинг изни билан катта гуруҳлар устидан ғалаба қилган” (Қуръон, 2-сура, 249-оят).

Ушбу башоратни топганимдан кейин лашкаримни тартибга келтириб, уни етти фавжга бўлиб, йўлга тушдим” («Темур тузуклари», 32-бет).

Аслида, мазкур оятнинг нозил этилиши Бадр қудуги ёнидаги жанг билан боғлиқ. Бу жанг Муҳаммад алайҳиссалом кам сонли жангчилари билан кўп сонли мушрик қурайшликлар лашкарини тор-мор қилгани ҳақида. Бу тарихий воқеа ислом динининг шукуҳли саҳифаларидан бири сифатида эъзозланади. Шу сабабли ушбу оят Амир Темурни кам сонли лашкари билан кўркмасдан, кўп сонли душман лашкарига қарши жанг қилишга даъват этади.

«Темур тузуклари»да Қуръон 2-сурасининг 249-ояти давоми келтирилмаган, ваҳоланки, у вазиятни ойдинлаштиради: “Оллоҳ сабр қилувчилар билан биргадир”. Сабр сўзи бундан олдинги фол очишдаги “Юсуф” сураси билан чамбарчас боғлиқ. Айнан “Юсуф” сурасида сабр ҳақида ҳикоя қилинади, сабрнинг гўзаллиги таъкидланиб, сабр қилганлар ғолиб чиқиши уқтирилади. Сабрнинг фазилати турли ўзбек мақолларига асос бўлганининг боиси шунда. Айниқса, ўша замон мусулмон ўқувчиси Қуръон маъносини яхши англагани туфайли Амир Темур сиймоси ва фаолиятини янада чуқур тушунгани табиий.

Шундай қилиб, Амир Темур душманларга кетма-кет зарбалар беради, пировардида марказлашган ўзбек салтанатини барпо этади. Душман лашкари Соҳибқирон зарбаларидан қочадилар. Бу ҳақда «Темур тузуклари»да шундай ҳикоя қилинади: “Жете лашкари

“ал-фарор”, “ал-фарор” (аслиятда «ал-фирор» - Ҳ.Караматов) деб чекиндилар. Мен Илёсхожага етиб олиб, “Йўл бўлсин?” - деб бақирдим” («Темур тузуклари», 33-бет). Бу лавҳадаги «ал-фарор» - «қочдик» сўзи Қуръони Карим 33-сурасининг 16-оятидан олинган бўлиб, унинг Алоуддин Мансур таржимасидаги тўлиқ матни қуйидагича: “(Эй Муҳаммад), айтинг: “Агар сизлар ўлишдан ё ўлдирилишдан қочсангизлар, бу қочиш сизларга (барибир) бирон фойда бермас, демак, сизлар жуда оз (яъни, ажалларингиз етгунича) фойдаланурсизлар, холос”.

Соҳибқирон ташқи душманни енгиб, ҳокимият тепасига келгач, ички душманларга қарши кураш олиб боришга мажбур бўлади. Ҳар бир амир ва бек ўзи якка ҳоким бўлишга интилади. Амир Темур ўзи якка ҳоким бўлишини ҳам Қуръон ояти ёрдамида далиллайди: “Шу вақт (авлиёлардан деб ҳисобланган) Бобо Али Шоҳ олдимга келди ва: “Ҳой Темур, Тангри таоло буюрганки, агар ерда ва кўкда икки Худо бўлса, жаҳоннинг иши бузилур”, деди. Мен унинг сўзларига эргашдим. Қуръони мажиддан фол очсам ушбу қутлуғ оят чиқди: “Инно жаалнока халифатан фил арз”, яъни “Биз сени ер юзида халифа қилдик” (Қуръон, 38-сура, 26-оят). Мен буни (истикболнинг) хайрли ва муборак фоллари сирасига киритдим ва ўзларини давлат шериги билиб, менга бўйсунини истамаган амирларни турли тadbирлар ишлатиб ўзимга итоат эттириш учун бир неча бор кенгаш ўтказдим” (“Темур тузуклари”, 35-бет).

Дарҳақиқат, Қуръони Каримнинг илоҳий сўзлари кучли таъсирга эга бўлиб, инсонлар ва халқлар тақдирини ҳал қилиш қудратига эга. Бунга мисоллар “Темур тузуклари”да ҳам етарли. Амир Темур Ироқни фатҳ

этишга отланиб, йўлдаги бир қанча мамлакатларни забт этишга қарор қилади. Шунда Мозандарон ҳокими Амир Али унга мактуб йўллайди: “Биз ҳазрати Али авлодидан бўлган бир жамоамиз. Шу ерда қаноат қилиб кун кечираётимиз. Бу ерни олсангиз қуввату кучингиз ортар. “Кечиб юборишингиз тақвога яқинроқ ишдир” (Қуръон, 2-сура, 237-оят), деган гаплар битилган эди. Мен Мозандарон ҳокимининг бу мурожаатини яхшиликка йўйдим. (У ерни ўзларига қолдирдим) ва Гилон, Журжонга қараб йўл олдим. У ўлкаларнинг ҳокимлари менга бўйсунмагач, қаҳрли қўшиним фавжларини уларнинг устига юбордим, ўзим эса Ироққа лашкар тортдим” (“Темур тузуклари”, 43-бет).

Бинобарин, Қуръон ибораси Амир Темурни жангу жадалга отлантирган ҳам. “Темур тузуклари”га изоҳларда Бўрибой Аҳмедов қайд этади: “Ибн Арабшоҳнинг ёзишича, Йилдириш Боязид жавоб хатида Амир Темур унинг ҳузурига бўйин эгиб келишини талаб қилган, акс ҳолда, Амир Темурнинг “аёллари уч талоқ” (“талоқ биссалоса”) бўлсин деган ҳақоратли гапларни келтирган”. Шу туфайли Амир Темур Боязиднинг икки юз минглик лашкарини тор-мор қилади, Йилдириш Боязидни эса хотини билан асир қилади.

Шуни ҳам алоҳида таъкидлаш жоизки, баъзи манбаларда Амир Темурнинг динсиз дейилиши тарихий ҳақиқатга зиддир. Амир Темур ҳатто юришларда ҳам ўзи билан мачит олиб юрган. Ҳиндистонни забт этиши учун қилган кенгашида Амир Темурнинг амирлари иккиланиб қолишади. Бу ҳақда у шундай битади: “Борингки, Ҳиндистонни олдиқ ҳам дейлик. Бироқ у ерда турғун бўлиб қолсак, наслимиз йўқолади, авлодларимиз ўз аслидан ажраб, тиллари ҳиндча бўлиб

кетади”, дейишди. Мен бўлсам, Ҳиндистонга юриш учун ҳиммат камарини белга боғлаганимдан ўз азму жазмимдан воз кечишни истамадим ва шундай жавоб қилдим: “Тангри таолога ўтинч билан мурожаат қилайлик. Жанг қилиш ёки қилмаслик ҳақида Қуръондан фол очайлик, токи Тангри таоло нени буюрса шунга амал қилгаймиз”. Ҳаммалари менинг таклифимни маъқуллашди. Қуръони мажиддан фол очсам, ушбу улуг оят чиқди: “Эй пайғамбар, кофирларга ва мунофиқларга қарши жаҳд қилгил” (Қуръон, 66-сура, 9-оят). Уламо мазкур оятнинг мазмунини амирларга тушунтириб бергандан кейин, бошларини эгиб, жим бўлиб қолдилар” (“Темур тузуқлари”, 47-бет). Шундан сўнг Амир Темур қўл кўтариб, зафару фатҳ фотиҳасини ўқийди.

Амир Темурнинг Қуръондан фол очиш бобидаги бундай мисоллар ўзбек адабиётида Қуръоний ибораларнинг ишлатилишига ёрқин мисол бўла олади. Амир Темур барча юришларини ислом дини нуруни ғафлатда қолган халқларга етказиш учун қилган. Бу борада Соҳибқирон шундай ёзади: “Шу тариқа ислом динини ривожлантириб, шариатни мусулмон мамлакатларига ёйдим. Ислом динини ёйиб, унга равнақ берганим ҳақидаги овоза катгаю кичик аҳли мўминнинг қулоғига етгандан кейин, ислом олимлари: “Тангри таоло ҳар юз йилда Муҳаммад, унга Тангрининг марҳаматлари ва саломлари бўлсин, динига ривож бериш, тозалаш учун бир кишини ислом динининг ёйувчиси ва янгиловчиси сифатида ихтиёр этади. Бу саккизинчи юз йилликда (милодий XIV аср) Амир Соҳибқирон ислом динини жаҳон аҳлига тарқатди. Шунинг учун бу юз йилликда Муҳаммад динининг тозаловчиси шу киши

бўлгай”, – деб фатво бердилар” («Темур тузуклари», 58–бет).

Умуман олганда, «Темур тузуклари»да Қуръоний ибораларнинг ишлатилиши матнга жило бериб, ўқувчига улуг сиймолар дунёсини тушунишга ёрдам беради»¹⁵.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темурнинг марказлашган давлат барпо этгунига қадар Мовароуннаҳр халқи ниҳоятда оғир ҳаёт кечирарди. Чунки мўғуллар истилоси даврида аҳолининг яшаш шароити ниҳоят даражада пасайиб кетганди. Чунки бу даврда босқинчи ва бузғунчи мўғуллар халқ бошига турли солиқларни солишди, аҳолининг бир қисмини қулларга айлантиришди.

Мамлакатда қайта тиклаш ишлари, ободончилик, суғориш тармоқларини таъмирлаш ишларига катта эътибор Амир Темур ҳокимият тепасига келгандан сўнг бошланди. Турли тоифага мансуб мулк соҳиблари ягона тизимга бўйсундирилди. Мамлакатда қаттиқ интизом ўрнатилди. Меҳнаткаш халқ, шу жумладан, хунармандлар қатламининг яшаш даражаси яхшиланди. Шаҳарларда, маданият марказларида яратувчилик, ободончилик ишлари кенг ривожлантирилди.

Айниқса, Амир Темур ва темурийлар даврида солиқ тизими маълум меъёрга келтирилди. Мансабини суиистеъмол қилган айрим амалдорлар ҳукмдорлар томонидан қаттиқ жазоланди.

Маълумки, темурийлар даврида солиқнинг асосий тури хирож (мол) ҳисобланган. Масалан, ер солиғи ҳосилнинг учдан бири миқдоригача олинган, тагжой солиғи маҳаллий савдогарлардан, таноба солиғи боғдор-

дан олинган, жон солиғи, улоғ, бегар жорий этилган. Шунингдек, дўқондор-хунармандлардан тамға солиғи олинган. Айни пайтда, аҳоли қаср қурилиши, суғориш иншоотлари, кўприклар қуриш ишига - хашар (бегар)га зарур ҳолларда жалб этилган ҳамда миробона, доруғона солиқлари ундирилган. Нақд бойлик ҳисобидан камбағаллар фойдасига закот беришган. У йилига бир бор кўчмас мулкнинг қирқдан бири миқдорида берилган. Қолаверса, чегара ҳудудларида божхоналар бўлиб, четдан келадиган савдогарлардан бож ундирилган.

Соҳибқирон давлати, нафақат ҳозирги Ўрта Осиё балки, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Кавказ, Қозоғон, Ироқ ва бошқа мамлакат ҳамда ҳудудларни ўз ичига олганди. Ушбу ҳудудлардаги аҳолининг турли қатламлари, уларнинг бир-бирига алоқадорлиги ижтимоий жиҳатдан муҳим аҳамиятга эга. Маълумки, «Темур тузуклари»да Соҳибқирон ўз мамлакатини бошқаришда аҳолини муайян ижтимоий қатламларга бўлганлиги қайд этилади. Улар ўн икки тоифа бўлиб, ўша даврдаги аҳоли қатламларининг бир-бирига муносабатини яққол намоён қилади. Булар қуйидагилардир: саййидлар, олимлар ва шайхлар; катта тажрибага эга илмли кишилар; дуо қилувчи тақводорлар; лашкарнинг сипоҳлари, сарханг ва амирлари; аскарлар ва халқ оммаси; давлат бошқарув ишларини ипидан-игнасига ча биладиган маслаҳатгўй доно ва ақлли кишилар; вазирлар, котиблар, девон бошлиғи; тиббиёт аҳли, мунажжим ва муҳандислар; муҳаддислар ва муаррихлар; тасаввуф вакиллари ва орифлар; хунармандлар ва санъаткорлар; ажнабий сайёҳлар ва савдогарлар (Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: «Темур тузуклари», 64-67-бетлар).

Бу даврда деҳқончилик билан машғул қишлоқ аҳли орасидан маълум қисми имтиёзли ҳуқуқларга эга бўлган, яъни давлатта жуда оз миқдорда солиқ тўлаган. Аҳолининг катта қисмини ижарачи-чорикорлар ва жамоатчи-деҳқонлар ташкил этгани тарихдан яхши маълум. Шунинг ҳам айтиш керакки, Соҳибқирон ўзига тобе мамлакатларнинг сипоҳу раият кайфиятини, турмушини, бирор киши уларга жабрситам етказса, уни жазолаш тадбирларини ўз қонунларида мустаҳкамлаб қўйган.

Лўнда қилиб айтганда, Амир Темур даврида ягона марказлашган давлатнинг шаклланиши ва ривож топиши билан оддий аҳолининг тинч ва осуда яшаб, меҳнат қилиши учун шарт-шароитлар яратилди, шариат қонун-қоидаларига асосланган ҳуқуқий муносабатлар устувор аҳамият касб этди.

Бинобарин, ўша даврнинг ҳуқуқ ва қонун-қоидалари билан боғлиқ жиҳатлар «Темур тузуклари»да ўз аксини топди. Бу асарда давлат юмушлари, ҳарбий соҳа, раият ва мавжуд тузумнинг барча қатламлари ҳақида сўз юритилган. Унда айтилишича, дунёвий ишларни ҳукмдорнинг ўзи, яъни Амир Темур назорат қилган ва керакли жазони ҳам айнан давлат бошлиғи берган. Шариат ишларини эса шариат қозиси бошқарган. Аммо давлат девонида, унинг турли бўғинларида алоҳида қозилар суд ва жазо ишларини амалга оширишган. Чунончи, лашкар учун махсус қози, раият учун алоҳида қози белгиланган. Айни чоғда, қози ва садрлар Амир Темурнинг шахсан ўзига ҳисобот бериб туришган. Унга кўра қатъий тартиблар ва қонун-қоидалар ишлаб чиқилганлиги «Темур тузуклари»да баён этилган.

Шу маънода айтиш мумкинки, буюк салтанат соҳиби «Куч - адолатдадир» деган шиорга қатъий амал қилиб, давлатни бошқарган, жабрситам йўлини бер-китган. Ўз даврида Соҳибқирон ҳеч бир давлатда бўлмаган ва тарихда камдан-кам учрайдиган лавозим - «Адолат амири» лавозимини таъсис этган эди.

Соҳибқирон бобомизнинг буюклиги шундаки, у ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмаган, тузини татиб, ёмонлик қилганларни Яратганнинг ҳукмига топширган. Софдил кишилар, олим ва фозилларга даргоҳи очиқ бўлган, нафси ёмон, кўнгли бузуқ кимсаларни эса ўзига яқинлаштирмаган. Ҳар кимнинг кадр-қимматини амалий фаолияти, одоб-ахлоқи, иймон-эътиқодига қараб ўлчаган. Шу тариқа у адолат, кадр-қиммат, орномус, бурч, масъулият, виждон, иймон-эътиқод, ҳалоллик, фидойилик сингари маънавий-ахлоқий қадриятлар ҳақида ўзидан кейинги неча-неча авлоду аждодларга дастуруламал ва йўл-йўриқ бўлиб хизмат қиладиган таълимот яратган ва ҳаётта шахсан ўзи жорий этган. Шу боис Амир Темур ҳазратларининг: «Ҳар мамлакатда адолат эшигини очдим, зулму ситам йўлини тўсдим», «Адоват эмас, адолат енгади», «Адлу эҳсон билан жаҳон гулшани обод бўлади», «Бошсиз мамлакат жонсиз танага ўхшайди», «Бир кунлик адолат юз кунлик тоат-ибодатдан афзал», «Ҳар неки деган бўлсам унга амал қилдим», «Ҳеч бир ишда танглик қилмадим», «Ҳар бир диёр аҳолисининг аҳволидан огоҳ бўлиб турдим», «Яхшиларга яхшилик қилдим, ёмонларни эса ўз ёмонликларига топширдим», «Ўз салтанатимни шариат билан безадим», «Ҳеч кимдан ўч олиш пайида бўлмадим», «Ишда синалган, шижоатли эр-йигитларни қошимда тутдим», «Адолат билан

иш юритиб, жабр-зулмдан узоқроқ бўлишга интилдим» («Темур тузуклари», 20, 54, 56, 57, 64-бетлар), деган доно сўзлари шарқона маънавият ва маърифат ҳақидаги таълимотлар ривожланишига қўшилган буюк ҳиссадир.

Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов «Буюк шахсларни тарих яратади, дейдилар. Бунга қўшимча қилиб, Соҳибқирон бобомизнинг суронли ҳаётини ҳаёл кўзгусидан ўтказиб, буюк шахсларни миллат қайғуси, халқ дарди яратади, дейиш мумкин..

Ҳаммамиз яхши биламизки, тарихда машҳур жаҳонгирлар кўп ўтган. Лекин айтинг, дунёнинг қайси ерида, қайси замонда Амир Темурдек буюк давлат арбоби, Амир Темурдек илм-фан, маънавият ва руҳият ҳомийси бўлган?!»¹⁶

Ҳазрати Амир Темур - дунё аҳли аллақачон эътироф этган, номи ва амалга оширган ишлари курраи заминнинг ҳамма жойларида маълуму машҳур бўлган буюк зот. У - инсониятнинг энг улуғ даҳоларидандир. Мовароуннаҳр ва Хуросон ерлари бир ярим аср давом этган мўғуллар мустамлакачилиги, қарамлик жабр-жафосидан озод этилиб, мустақил марказлашган қудратли давлатга айлантирилиши, улусимизда узоқ вақт давом этган сиёсий бошбошдоқлик, маҳаллий феодаллар ўзаро қонли тўқнашувларининг олди олиниши, юртимизнинг иқтисодиёт, савдо-сотик, илм-фан, маданият соҳасида ривожланиши ва гуллаб-яшнаши Амир Темур хизматларининг буюк самарасидир. Соҳибқирон Темур жаҳон тарихида қудратли ва гуллаб-яшнаган давлат барпо этган, пойтахти Самарқандни ер юзининг чинакам маданий ва илмий марказларидан бирига айлантирган буюк давлат арбоби

сифатида ҳам улуғ ва мўътабардир. Унинг буюк тарихий хизмати туфайли Болқон ярим ороли халқлари ва мамлакатлари усмонли турклар истибдодидан озод бўлди. Тўхтамиш устидан қозонилган оламшумул ғалаба эса Олтин Ўрда тақдирини ҳал этди, Шарқий Европа ва Россиянинг мўғуллар асоратидан халос бўлишларига йўл очиб берди¹⁷.

АМИР ТЕМУР АБАДИЯТИ ВА МАЪНАВИЯТИ

1336 йилнинг 9 апрелида Турон заминда умум-башарият орзу-умидларига монанд зот - Соҳибқирон Амир Темур ҳазратлари таваллуд топди. Бу улуғ инсон яшаб ўтганига салкам етти аср бўлган эса-да, неча-нечалаб давлат арбоблари, сиёсатчилар, қўмондонлар, олимлар, ихлосмандлар олис тарих қаъридан Амир Темур абадиятини англашга уриниб келганлар. Модомики, шундай экан, бугунги мамлакатимиз мустақиллиги шароитида Соҳибқирон бобомизнинг ҳаёти ва фаолиятини, унинг бой маънавий ва моддий меросини чуқур ўрганиш, тадқиқу таҳлил қилиш биз - авлодлар учун ҳам қарз, ҳам фарз саналади.

Шу маънода археолог олим Амриддин Бердимуродовнинг «Мулоқот» журналининг 2000 йил 3-сонигаги «Соҳибқирон мўъжизаси» номли мақоласи эътиборлидир. Муаллиф Амир Темур дунёга келган давр, унинг ҳаёти, фаолияти, бой мероси тўғрисида теран мулоҳаза юритади. Шу ўринда, авваламбор, мақоладаги энг муҳим жиҳатларга диққатингизни жалб этишга ҳаракат қиламиз.

1.Мақолада дастлаб XIII асрнинг биринчи ярмидаги Мовароуннахр манзараси қаламга олинади. Айти-

лишича, мўғул ҳукмдори Темучин - Чингизхон ўз кўшинлари билан обод Мовароуннаҳрга бостириб киради, гуллаб-яшнаган қишлоқ ва шаҳарларнинг кулини кўкка совуради. Суғориш тармоқлари, савдо йўллари, экинзорлар, боғроғлар вайрон қилинади. Бу юртнинг не-не ботирлари аёвсиз жангларда шахид кетади. Олиму уламолар, хунармандлар, билагиди кучқуввати борларни ёв қул қилади. Мовароуннаҳрдаги давлатчилик қонун-қоидалари йўқ қилинади, масжиду мадрасалар ёндирилиб, муқаддас китоблар мўғул отларининг туёқлари остига ташланади. Иймон-эътиқодга путур етади... XIV асрнинг биринчи ярмига келиб, қирғинбарот жангларнинг яралари бир оз битган бўлсада, маънавий ва моддий инқирозлар янада чуқурлашиб кетади. Мўғул хонлари ўртасидаги тожутахт учун бошланган низолар сиёсий тарқоқлик, оғир солиқлар, талончиликлар халқнинг тинка мадорини қуритади. Турон давлатчилик анъаналари батамом парокандаликка юз тутади. Энг оғири, қуллик балоси халқнинг юрагига чуқур ўрнашади.

Хўрланган ва топталган Турон ўз қаддини қайта тиклай олишига гўё умид қолмагандай эди. Зеро, эрк тотини унутган, кўнглига қуллик асорати илдиз отган, инсонлик ғурури топталган халқни эрк томон бошлаб, қадди-ғурурини тиклаш унча-мунча ҳукмдорнинг ҳам кўлидан келавермайдиган мушкул ишлигига тарихда мисоллар кўп. Ҳатто, Мусо пайғамбар ҳам кўп машаққатлар чекиб, кам нарсаларга эришган экан. У инсонларнинг юрагидан фақат қуллик балоси асоратларини йўқотишга 40 йил сарфлагани маълум. Тақдир Амир Темурга ҳукмдорлик учун эса бор-йўғи 35 йилни ато қилганди. Аммо, бу йиллар инсоният тарихининг энг

ёрқин саҳифалари сифатида абадий муҳрланиб қолди. Соҳибқирон тақдир инъом қилган 35 йил мобайнида нафақат Турон халқининг юрагидан қуллик асоратларини юлиб тацлади, балки унинг қадди-ғурурини кўтариб, дунёнинг энг илғор, қудратли, маданий халқига айлантирганига тарих гувоҳ.

2. Мақолада XIV асрнинг 70 -йилига алоҳида урғу-берилади. Чунки бу сана нафақат Амир Темур ҳаётида, балки Турон, ҳатто хорижий мамлакатларнинг тарихида ҳам алоҳида ҳал қилувчи сана ҳисобланади.

Дарҳақиқат, 1370 йил Соҳибқирон бошлаган ишларнинг дояси ва дебочасидир. Яъни: 1370 йил – Амир Муҳаммад Тарағай ва Амир Темурнинг пири комиллари, улуғ донишманд Шамсиддин Кулол вафот этади; узоқ Маккадан йўлга чиққан Мир Саййид Барака Мовароуннаҳрга етиб келиб, Соҳибқирон билан учрашади; дастлаб Соҳибқирон билан бирга кўпгина иссиқ-совуқларни баҳам кўрган, сўнгра хоинлик ва очкўзлик йўлига кирган Амир Хусайн Соҳибқирон томонидан мағлуб этилади ва Кайхусрав томонидан ўлдирилади; Соҳибқирон Қозонхоннинг гўзал ва оқила қизи Сароймулкхоним – Бибихонимга уйланиб, «кўрагон», яъни «хоннинг куёви» деган унвонга сазовор бўлади; Мир Саййид Барака Маккаи мукаррамадан олиб келган ҳукмдорлик рамзлари туғ ва ноғорани Соҳибқиронга ҳадя этади; Амир Темур Балхдаги Қурултойда Мовароуннаҳр ҳукмдори этиб сайланади; Амир Темур Балхдан Шаҳрисабзга, сўнгра Самарқандга келади, бу шаҳарни ўз салтанатининг пойтахти деб эълон қилади; Соҳибқирон Самарқандда Арки аъло бунёд қилишга фармон беради ва давлат тизимларини яратишга киришади.

3. Мақола баёни давомида 1370 йилда содир бўлган айрим воқеалар таҳлили берилади. Чунончи, унда айтилишича, кўҳна Кенда яшаган улуғ шайх Шамсиддин Кулол ҳали Темурбек дунёга келмасдан анча илгари ўз муриди Муҳаммад Тарағайга яқинда оиласида қолибона, шоҳона тақдир соҳиби бўлган гўдак дунёга келишини башорат қилади. 1370 йили улуғ пир Шамсиддин Кулол қазо қилади. Уни катта иззат-икром билан дафн этишади.

Шуни алоҳида қайд этиш керакки, Темурбек дунёга келиб улғайгач, Шамсиддин Кулол унинг ўзига ҳам икки марта башоратини айтади. Биринчи учрашувда шайх унга еттита нон инъом қилиб: «Мана шу етти нонни егин, шунда сен ер юзининг етти иқлимига, бутун дунёга ҳоким бўласан», - деган бўлса, иккинчи учрашувда Шамсиддин Кулол Темурбекка қарата: «Бу турк Аллоҳнинг бутун ерларига ҳоким бўлади», - дея башорат қилади. Улуғ пирнинг бу башоратларидан руҳланган Темурбекнинг қалбида ўз-ўзига ишонч пайдо бўлди, тақдир унинг зиммасига қанчалик улуғ вазифани юклаётганлигини ҳис қилди.

Шу йили Термиз яқинида Соҳибқирон билан учрашган Мир Саййид Барака Темурбекка Маккаи мукаррамадан олиб келган, ҳукмдорлик тимсоллари - туғ ва ноғорани ҳадя этади. Улуғ шайхнинг бу иши ўша вақтда кўпчиликини лол қолдиради. Аслида, улуғ ҳислатлар соҳиби бўлган буюк сўфий Саййид Барака Темурбекнинг улуғ келажагидан огоҳ ҳукмдорлик тимсоллари - туғ ва ноғорани айнан унга аталганлигидан хабардор эди, десак, хато бўлмайди.

Соҳибқирон 1381 йили Ҳарируд водийсида учинчи пири, шайхулислом Зайниддин Абубакр Тойободий

билан учрашади. Улуғ пир Темурбекка кўзига «Куч – адолатдадур» сўзлари битилган узукни совға қиларкан, уни ҳаминша адолат билан иш олиб боришга, халқларни ҳукмдорларнинг зулмларидан халос қилишга даъват этади. Бу ҳам Тойободийдай улуғ шайх Амир Темурнинг олдинги икки пирларидек, ундаги беқиёс куч-қудратни, зафарли, улуғ ва шавкатли тақдирни олдиндан кўра билганлигидан далолат, десак, муболага қилмаган бўламиз. Эҳтимол, бу буюк зот Соҳибқирондаги беқиёс куч-қудрат бошқа ўзанга бурилиб кетмаслигининг олдини олиб, айнан ўша узукни унга инъом этгандир. Кейинроқ Зайниддин Тойободий Соҳибқиронга мактуб ёзиб: «Абдулмансур Темур, салтанат ишларида тўрт нарсага амал қилгин, яъни: 1) кенгаш; 2) машварату маслаҳат; 3) қатъий қарор, тадбиркорлик ва хушёрлик; 4) эҳтиёткорлик. Чунки кенгаш ва машваратсиз салтанатни барча қилган ишлари ва айтган гаплари нотўғри бўлган жоҳил одамларга қиёс қилиш мумкин; унинг айтган сўзлари ва қилган ишлари бошга пушаймонлик ва надомат келтирғай. Шундай экан, салтанатни бошқаришда машварату маслаҳат ва тадбиркорлик билан иш юргизгин, токи оқибатда надомат чекиб, пушаймон бўлмайсан. Шунини ҳам билишинг керакким, салтанат ишларининг бир қисми сабру тоқат билан бўлғай, яна бир қисми эса билиб-билмасликка, кўриб-кўрмасликка солиш билан битур. (Хуллас) бажарилиши шарт бўлган тадбирларнинг таърифидан ва зикридан сўнг (шунини таъкидлаш лозимки) қатъийлик, сабр, чидамлилиқ, соғлиғу сергаклик, эҳтиёткорлик ва шижоат билан барча ишлар амалга оширилур. Вассалом» («Темур тузуклари», 14-15-бетлар), дея уқтирган эди. Пирининг бу насиҳа-

тини, Соҳибқирон салтанатни бошқаришда энг тўғри йўлбошчи деб атарди. Аслида, улуғ жаҳонгир давлат ишларининг тўққиз улушини кенгаш, тадбир ва машварат, қолган бир улушини эса куч билан амалга оширганининг боиси ҳам шунда бўлса, не ажаб.

4.Шунингдек, ушбу мақолада Мир Саййид Бараканинг фаолияти ҳақида алоҳида тўхталинади. Жумладан, мақолада таъкидланишича, 1370 йилнинг рамазони, 9 апрелда Балхда Қурултой бўлиб, унда Аллоҳнинг ирода хоҳиши Саййид Барака, термизлик хонзодалар Абул Маолий ва Али Акбарларнинг тиллари орқали таралди, улар бир дил ва бир тилда ҳазрат Соҳибқиронни подшоликка ва давлатни бошқаришга лойиқ билишиб, ул Ҳазратга қасамёд қилдилар. Алал-оқибат чингизий Суюрғотмишхон Амир Темурнинг ўзи кийгизган ҳукмдорлик рамзи - олтин тожни бошидан олиб, Соҳибқироннинг ялтираб турган пўлат дубулфаси устидан бошига қўндиради. Шу дақиқадан эътиборан, Амир Темурнинг зафарли, бунёдкорлик фаолияти бошланади. Шундай қилиб, тақдир тақозоси боис 9 апрелда туғилган Соҳибқирон айнан 9 апрель куни бошига ҳукмдорлик тожини кияди.

Мақола муаллифи А.Бердимуродовнинг эътироф этишича, Саййид Барака катта жанглар олдидан Соҳибқирон лашкарларини руҳлантирган, уларга зафарлар тилаган. Ҳатто, Тўхтамиш билан бўлган жангда бевосита жанг майдонига кириб, ердан олган бир сиқим тупроққа дам солиб ёв томонга сочади ва «ёғий қочди», дея ҳайқиради. Саййид Бараканинг бу кароматидан руҳланган Турон лашкарлари ёв устига қуюндек ёпирилиб тум-тарақай қилганлар. Айни пайтда, Соҳибқироннинг ҳар бир ҳаракати, ҳолати

Саййид Бараканинг диққат марказида бўлган. Масалан, Соҳибқирон синглиси Ширинбека ого вафот этганида жуда қаттиқ қайғуга тушади, салтанат ишларидан ҳам кўнгли совийди, бир неча кун ҳеч ким билан гаплашмайди. Унинг ҳузурига киришга ҳеч бирор киши журъат қилолмайди. Бу ҳол салтанат ишларига путур етказишини англаган Саййид Барака бир неча ула-молар билан Соҳибқироннинг олдига киради, унга насиҳатлар қилиб, турли ривоятлар сўзлайди. Соҳибқирон пирикомилнинг гапларига қулоқ солиб, яна салтанат жиловини ўз қўлига олади. Мақолада яна бир мисол келтирилади. Унга кўра, Соҳибқироннинг учинчи ўғли Мироншоҳ ҳукмдорлик фаолиятида ёмон ишларга қўл уриб, отасининг газабига учрайди. Жуда қаҳрланган Амир Темур Мироншоҳни ўлимга буюради. Яна орага Саййид Барака тушиб вазиятни юмшатади. Бу воқеа фақат Саййид Барака Соҳибқироннинг фавқуллода қарорларини ҳам ўзгартиришга қодир улуғ пир бўлганлигидан дарак беради.

5. Соҳибқирон абадиятию маънавияти, куч-қудрати-ю мўъжизаси борасида чуқур мулоҳаза юритган мақола муаллифи қуйидагича хулосалар чиқаради: Амир Темур бетимсол куч-қудрат соҳибидир. Бирок оламшумул, улкан ишларни амалга ошириш учун фақат куч-қудратнинг ўзи камлик қиларди. Бу куч-қудратга мос келадиган, уни буюк ишларга йўналтирадиган руҳият-маънавият керак эди. Шу сабабли мислсиз куч-қудрат, ақл-заковат соҳиби бўлган Амир Темур то умрининг охиригача тинимсиз руҳият-маънавият борасида тинимсиз камолотга интилди. Шамсиддин Кулол, Зайниддин Тойободий, Саййид Баракадек улуғ пирларнинг этагини тутди. Оёғи етган

жойлардаги азиз-авлиёларнинг қабрларини зиёрат қилиб, улардан руҳий қувват олди, қабрлари устига улуғвор мақбаралар курдирди. Саййидлар, донишмандлар, дин пешволари, шоирлар ва тарихчилар, қиссахонлар билан узоқ суҳбатлар қуриб, уларнииг теран тафаккурларидан баҳраманд бўлди. Натижада, Амир Темурдаги куч-қудрат унга мос руҳият-маънавият уйғунлашди. Шулар боис Соҳибқирон номи ва шарафи беқиёс даражада улуғ бўлиши ҳақиқатга айланди. Аниқроғи, Амир Темур Муштарий ва Зухро сайёраларининг бир-бирларига ўзаро саодатли яқинлашуви, яъни «қирон» даврида туғилиб, «соҳибқирон» - «бахтли юлдузларнинг бир-бирларига яқинлашганида туғилган бахт эгаси» деган шарафли унвонга сазовор бўлди¹⁸.

Шуни ҳам қайд этиш жоизки, Соҳибқирон Амир Темур нақшбандия тариқатига амал қилган ва бу ҳақда шундай деганди: «Пири комил Шайх Баҳовуддин Нақшбанднинг «Кам егин, кам ухла, кам гапир», деган панду насиҳатларига амал қилдим. Аркони давлатга, барча мулозимларга ҳам айтар сўзим шу бўлди. «Кам енглар, очарчилик кўрмасдан бой-бадавлат яшайсизлар, кам ухланглар - мукамалликка эришасизлар, кам гапиринглар - доно бўласизлар!»

Темурийлар сулоласи ҳукмронлигида Улуғбек даври (1409-1449) алоҳида ўрин тутади. У Регистон майдонида улуғвор мадраса ва хонақо барпо қилди. Улуғбек замонида фан тараққиёти ҳам яққол кўзга ташланади. Илми нуҷум (астрономия), илми риёзиёт (математика), илми табобат (медицина), тарих, кимё ва бошқа фанлар ривожланди. Айниқса, Улуғбек мадрасаси ва расадхона илмий ҳаётда катта аҳамият касб

этди. Мадраса шу давр илғор фанларининг ҳақиқий минбарига айланди. Мадрасада Улуғбекнинг ўзи ҳам дарс берган. Улуғбек расадхонасида олиб борилган тадқиқот ва кузатишлар ўз замони учун энг мукаммал астрономик жадвал «Зижи Кўрагоний»нинг яратилишига олиб келди. Расадхонада Улуғбек билан бирга, Қозизода Румий, Фиёсиддин Жамшид, Аловуддин Али Қушчи каби олимлар фаолият олиб боришган.

Улуғбекнинг математика ва астрономия соҳасидаги ютуқлари ўз замони илмий ҳаётида юксак баҳоланган. Бунинг ёрқин ифодаси сифатида XVII асрда Европада яратилган гравюрада дунёнинг энг машҳур астрономлари сафида Мирзо Улуғбекнинг сиймоси ҳам тасвирланганини эслаш мумкин.

Темурийлар даврида тарих фанининг ривожланишига жиддий эътибор берилди. Ибн Арабшоҳнинг «Ажойиб ул-мақдур фи ахбори Таймур» («Темур ҳақидаги ахборотларда тақдир ажойиботлари»), Низомиддин Шомий «Зафарнома»си ҳам, Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»си ҳам муҳим тарихий асарлар сифатида ниҳоятда қадрлидир.

XV аср давомида Мирхонд ва Хондамир тарихчи олимлар сифатида шуҳрат қозонишди. Мирхонднинг «Равзат ус-сафо» («Жаннат боғи») ҳамда Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» («Олижаноб ҳислатлар китоби») асарларида султон Хусайн Бойқаро даври акс эттирилган. Булардан ташқари, темурийлар даври тарихи баён этилган китоблардан Фиёсиддин Алининг «Рўзномаи ғазовоти Ҳиндистон», Ҳофизи Абрунинг «Зубдатуттаворих» каби асарлари ҳам мавжуд.

Темурийлар салтанати ҳукм сурган давр маданий ҳаётида адабиёт ва санъат, тарихнавислик, тилшу-

нослик ва хотиранавислик, санъат турларидан - мусика ва рассомчилик, китобат ва хаттотлик соҳалари жадал ривожланган.

Темурийлар даври адабий ҳаёти Ўрта Осиё халқлари тарихида муҳим босқич бўлди. Бу давр адабиёти Қутб Хоразмий, Сайфи Сароий, Ҳайдар Хоразмий, Дурбек, Амирий, Яқиний, Атоий, Саккокий, Лутфий, Навоий, Бобур каби шоирлар номлари билан белгиланади.

XV аср бошларидаги туркий адабиёт Атоий, Саккокий ва Лутфийларнинг лирик мероси билан бевосита боғлиқдир. Бу шоирлар ижодида юксак бадиий тафаккур намуналари мужассам бўлди.

Темурийлар даври адабиётининг марказида буюк шоир ва мутафаккир Алишер Навоий туради. Шоирнинг дурдона бадиий асарларидан ташқари, адабиётшунослик, тилшунослик, мусаввирлик, тарих соҳаларида яратган ўлмас мероси хануз ўзининг илмий ва маънавий аҳамиятини йўқотган эмас.

Темурийлар салтанати инқирозга юз тутаётган бир паллада тарих сахнасида истеъдодли шоир ва олим Заҳириддин Муҳаммад Бобур пайдо бўлади. У 1483 йилда Андижон ҳокими Умаршайх оиласида дунёга келган, 12 ёшида тахт эгаси бўлган Бобур тақдири мураккаб сиёсий, ҳарбий шароитда кечди. Лекин шунга қарамай, Бобур чуқур билим олишга муваффақ бўлди. Бобурнинг адабиётшунослик бўйича Шарқ шеърият санъатидаги аруз ҳақида яратган илмий иши муҳим назарий аҳамиятга эга. Бобур яратган буюк «Бобурнома» асари эса темурийлар даври тарихини ўрганишда муҳим манба бўлиб келмоқда.

Темурийлар даврида санъат турларининг ри-

вожланишига кенг йўл очиб берилди. Жумладан, китобат ва хаттотлик санъати кенг ривожланди. Бу санъат турлари билан боғлиқ ҳолда Шарқ миниатюра рассомчилиги ҳам ривожланди. Унинг Хирот, Самарқанд каби маданий марказлари билан боғлиқ мактаблари пайдо бўлди. Миниатюра санъатида Беҳзод каби рассомлар машҳур бўлишди.

Хаттотлик санъатида Абдулжамил котиб, Султон Али Машҳадий кабиларнинг гўзал асарлари пайдо бўлди. Хусусан, бу икки котиб Алишер Навоий асарларини кўчириш билан шухрат қозонди. Шуни ҳам айгиш жоизки, Санкт-Петербургдаги Салтиков-Шчедрин номидаги давлат халқ кутубхонасида Султон Али Машҳадий томонидан кўчирилган тўққиз китоб ва ўн уч китъа сақланади.

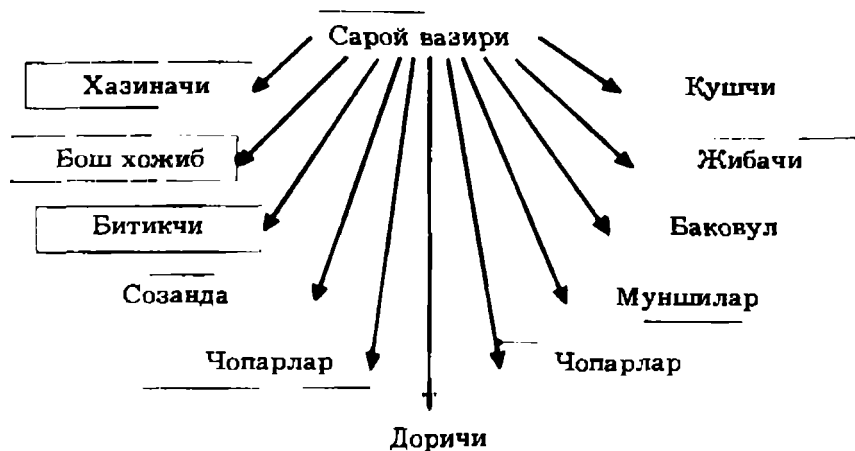
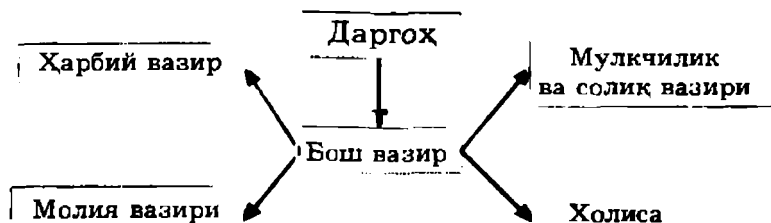
Кўп ҳолларда теурий ҳукмдорлар саройлари ҳам маданий ҳаёт марказига айланар эди. Саройларда ташкил этилган кутубхона қошидаги хаттотлик ва китобат санъати мамлакат маданий ҳаётида катта ўрин тутди.

Амир Темури ҳукмронлик қилган йилларда мамлакат пойтахти Самарқанддаги сарой кутубхонаси, айниқса, машҳур бўлиб кетди. Бу ерда турли тилларда битилган энг нодир қўлёзмалар сақланарди. У қўлёзмалардан кўплари Амир Темури забт этган мамлакатлардан келтирилганди. Тарихий маълумотларга кўра, Амир Темурнинг Самарқанддаги сарой кутубхонаси фақат китоб сақланадиган омбор бўлибгина қолмай, у ерга вақти-вақти билан китобхонларни ҳам қўйишган. Айни пайтда, сақловчилар қўлёзмаларни юксак даражада қадрлаганлар. Кутубхона учун махсус бино қурилганлиги ҳам бу фикрни тасдиқлайди. Соҳибқирон

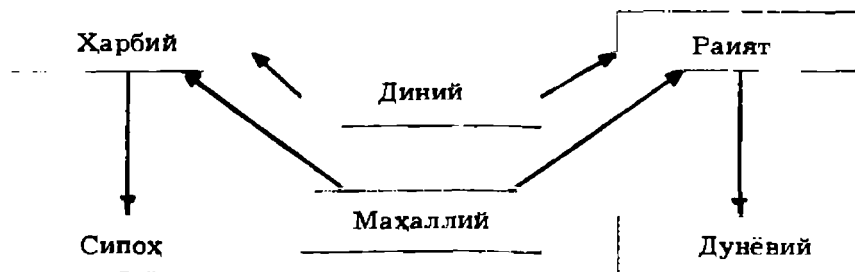
Темурнинг бутун кутубхонасидан бизнинг кунларимизгача сақланиб қолган қўлёзмалардан бири - бу халифа Усмон Қуръонидир. У пергамент қоғозга куфий ёзувда кўчирилган. Кутубхоналарнинг ривожланиши Амир Темур меросхўрлари, хусусан, неваралари даврида янада кенг тус олди. Айниқса, Улугбекнинг Самарқанддаги машҳур расадхонасидаги кутубхона ажойиб бўлиб, 1428-1429 йилларда ташкил этилган. Шунингдек, Шохрух Мирзо (1409-1447 йиллар) саройида жуда катта кутубхона ташкил этилган бўлиб, у ерда қўлёзма китоблар устахонаси ҳам бор эди¹⁹.

Темурийлар даврида юз берган сиёсий, ижти-мой ва маданий юксалиш тасодифий ҳол эмас эди. Бу ҳодисанинг илдизлари халқ даҳосининг минг йиллар давом этиб келган маънавий тафаккур булоқларидан сув ичади. Ана шу ижодий имкониятнинг рўёбга чиқиши учун эса, тарихий зарурият сифатида мустаҳкам марказлашган давлат барпо қилмоқ, ўзаро низолар ва парокандаликни тугатмоқ лозим эди. Амир Темур асос солган давлат тарихий зарурият ифодаси бўлди.

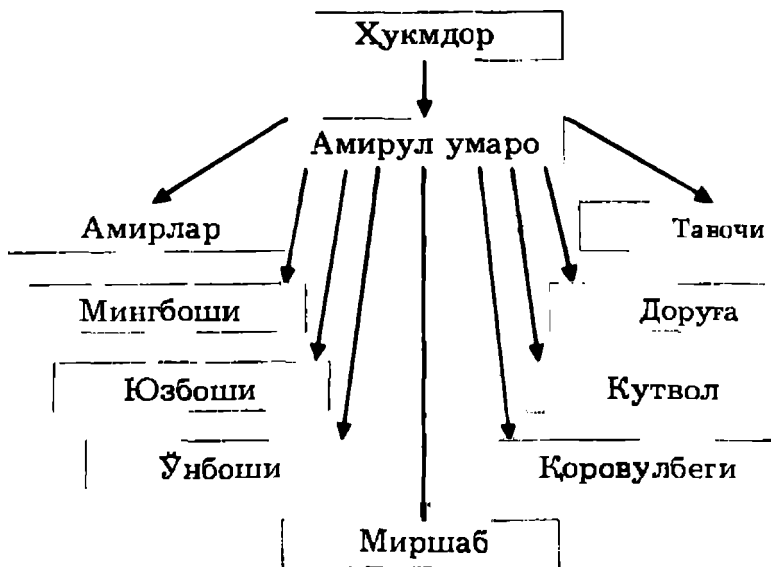
Темурийлар давлати сиёсий тузumi

Темурийлар давлатида бошқарув тизими

Темурийлар ҳарбий бошқарув тизими

Темурийлар даврида маҳаллий ҳокимият

ИСТИҚЛОЛ МАТБУОТИ ВА БУЮК СОҲИБҚИРОН ШАРАФИ

Ўзбекистон Республикаси мустақиллиги йилларида матбуот инсонпарварлик, ватанпарварлик ва ҳақиқатгўйлик майлларини уйғунлаштирган ҳолда Миллий ва умуминсоний қадриятларни тарғиб этишга катта ҳисса қўшди. Миллий ғурурни тиклашда халқимизнинг қадриятлари, буюк фарзандларининг меросини ўрганиш жуда катта аҳамият касб этди.

Айниқса, буюк саркарда ва давлат арбоби Амир Темур «Мулоқот» журналининг асосий тадқиқот объектларидан бирига айланди. Мазкур журналда Амир Темур миллий давлатчилигимиз асосчиси ва баркамол шахс сифатида гавдалантирилди. Бу мавзудаги мақолалар учун таҳририят алоҳида режа асосида фаолият кўрсатгани ва кўпчилик мақолалар буюртма сифатида яратилгани билан ажралиб туради.

Шуни ҳам қайд этиб ўтиш керакки, «Мулоқот» саҳифаларида «Темурий шахзодалар» рукни ҳозирга қадар мунтазам бериб борилмоқда. Шунингдек, «Тарихга назар», «Шарқнинг буюк алломалари», «Мўътабар сиймолар», «Мозийга сафар» каби рукнларни журналнинг ҳар бир сонидан учратиш мумкин.

Айни пайтда, журнал кўпинча миллий қадриятларимиз, тарихий шахсларнинг илми ва шахсияти, шахсий ибратлари асосида халқимизнинг маънавий хазинаси бўлиб қолган китоблардан боблар эълон қилди. «Мулоқот»да Фахриддин Али Сафийнинг «Рашахот айн-ул ҳаёт», Ғаззолийнинг «Кимёи саодат», Арасту-нинг «Ахлоқи кабир», Низомиддин Шомийнинг «За-

фарнома», Шарафиддин Али Яздийнинг «Зафарнома» каби кўплаб асарлар босилди.

Улуғ алломаларнинг қонуний ворислари эканлигимизни англатишда турк пири Аҳмад Яссавий, беназир муҳаддис имом Исмоил Бухорий, шижоат соҳиби Амир Темурнинг - жаҳонни ҳайратга солган яна қанчадан-қанча улуғ зотларнинг қони борлигини атрофлича тушунтириш муҳим аҳамият касб этди.

Умуман олганда, мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов таъкидлаганидек: «Халқимизнинг асрлар оша яшаб келган анъаналари, урф-одатлари, тили ва руҳи негизига қурилган миллий мустақиллик мафкураси умуминсоний қадриятлар билан маҳкам уйғунлашган ҳолда келажакка ишонч туйғусини одамлар қалби ва онгига етказиши, уларни Ватанга муҳаббат, инсонпарварлик руҳида тарбиялашни, ҳалолликни, мардлик ва сабр-бардошлиликни, адолат туйғусини, билим ва маърифатга интилишни тарбиялаш йўлида хизмат қилмоғи лозим»²¹.

Жамиятимизда бутун мавжуд бўлган хилма-хил фикрлар, ғоялар, эркин қарашлар, ҳар қандай тоифа ёки гуруҳнинг интилишларидан, ҳар қандай инсоннинг эътиқоди ва дунёқарашидан қатъи назар, ажодлар меросидан воқифлик, улар асарларининг мутолааси тафаккур кўзгусидаги занглари кетказди, фикрга жило беради, ибрат кўзини очди.

Хожа Аҳрор Валийнинг ҳақли равишда эътироф этишича: «Кимда-ким маърифат илмини ўзида акс эттира олса, унда Тангри таолонинг яхши хулқлари ўзида акс этганидек, ўша кишида ҳам акс этади. Мунофиқ одамларда эса маърифат бўлмайди. Жохиллар қалбида маърифат ўлади».

Аждодларимиз қолдирган маданий меросда барча даврлар учун керак бўладиган ана шундай ажойиб, илғор фикрлар борки, булар бутунги тараққиёт учун ҳам ўз аҳамиятини йўқотган эмас. Чунончи, Заҳириддин Муҳаммад Бобур шундай ёзган эди: «Ҳар кимдан яхши қоида қолган бўлса, анинг бирла амал қилмоққа даъват этайлик».

Матбуот - жамиятни соғлом, эзгу мақсадлар йўлида бирлаштириб, инсонларнинг ўз муддаоларига эришиши учун маънавий-руҳий куч-қувват берадиган пойдевордир. Айниқса, матбуотнинг соғлом ижтимоий-сиёсий, маънавий муҳитни яратишдаги роли бебаҳодир. Матбуотнинг мазмунини белгилайдиган маънавий мезон маърифатнинг куч-қудратидадир. Маърифат эса тарғибот орқали жонланади. Ана шу маърифий жараённинг қудратли оқимида оммавий ахборот воситаларининг аҳамияти яна ҳам ортиб бораверади. Бунда ахборотларни тарқатувчи, дунёда кечаётган турлитуман жараёнлар, воқеалар ҳақида хабар, янгилик ва маълумот берувчи оммавий ахборот воситалари - газета, журнал, радио, телевидение, ахборот агентликлари, интернет тизимининг роли каттадир.

Биргина «Мулоқот» журналида 1996 йилда эълон қилинган мақолаларга эътибор берайлик. Ориф Усмоннинг «Амир Темур ва мутасаввуфлар»²¹, Назар Ражабовнинг «Амир Темур Навоий талқинида»²², Ҳикмат Собировнинг «Амир Темурнинг иқтисодий қарашлари»²³, Ҳалим Бобоевнинг «Амир Темур ва темурийлар даврида қонунчилик»²⁴, Мансур Олтин ўғлининг «Амир Темурнинг маънавий салоҳияти»²⁵, Ҳайдар Алиқуловнинг «Амир Темур илм-фан ҳомийси»²⁶, Бўрибой Аҳмедовнинг «Амир Темурнинг тарих-

даги ўрни»²⁷, Убайдулла Уватовнинг «Амир Темур ва Миср мамлуклари»²⁸ мақолаларида Соҳибқирон шахси ва фаолиятига доир кўпгина маълумотлардан ташқари, чуқур таҳлил ва янгича баҳолар ўз аксини топган. Хусусан, Холмурод Назировнинг «Амир Темурнинг ҳуқуқий тамойиллари» мақоласида Соҳибқирон тузган давлат ҳудудларини бошқа жаҳонгирлар давлатлари ҳудудлари билан қиёслашда янгича талқинни кўрамиз. «Амир Темурнинг, - деб ёзади муаллиф, - кучли марказлашган давлатининг ҳудуди Чингизхон давлатининг ҳудудларидан бир ярим барабар катта бўлган. Бу ҳудудлар билан Искандар Зулқарнайн империясини харитада солиштирадиган бўлсак, Амир Темур давлати ҳудудлари Искандарникидан икки баробар катта бўлганини кўрамиз»²⁹.

Бу ўзбек олими шундай таъриф билан Европанинг таниқли олимлари берган баҳонинг нақадар адолатли бўлганини исботлаган.

«Темурни Александр Македонский билан таққослаш лозим, - деб ёзган эди Томмер, - Александр Македонский юнон ва форс олий тараққиёти доирасидан чиққан ҳолда Темурдан маълумоти юқори эди, аммо Темур ундан саркардалик салоҳияти ва забт этилган эллар ва халқлар ҳукмдори қобилиятлари билан ўзиб кетди...

Агар Александр дабдабадан нозиклашган халқларни бўйсундирган бўлса, Темур жанговар подшоҳликларни ағдариб ташлади»³⁰.

«Жаҳонни забт этиш, - деб ёзган эди XVIII аср инглиз тарихчиси Эдуард Гиббон, - ва унга ҳукмронлик қилиш Темур ҳавасининг бош мақсади эди. Унинг олижаноб қалбининг иккинчи исботи эса авлодлар

хотирасида яшаш ва эҳтиромини қозониш эди»³¹. Хориж олимлари эътирофидаги адолатни асослаган ўзбек олими ўз мустақил фикрларини ҳам бера олган.

«Амир Темур давлати, - деб ёзади тадқиқотчи ўз мақоласида, - Европани ҳалокатдан сақлаб тараққиётга шарт-шароит яратган давлатдир.

Амир Темур давлати уйғониш даври даҳолари Абу Наср Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али Ибн Сино, Баҳовуддин Нақшбанд каби мутафаккирларнинг ақл-заковат, тафаккур машғали билан ёритилган, ишлаб чиқилган давлат ва ҳуқуқ тўғрисидаги ғояларни амалга оширишга, фан ва маданиятни юксалтиришга асос яратган давлатдир.

Амир Темур давлати туркий халқларни ўз кучи, ақл-заковати, ўз-ўзини ҳамда мустақиллик ва озодликни муҳофаза қила олишини тарихда яна бир бор исботлади.

Амир Темур давлати ўзигача бўлган давлатларнинг давлатчилик ва қонунчиликда ўз даври янгиликларини мужассамлаштиришда муҳим ибрат, намуна бўлиб хизмат қилади». Муаллиф тарихни замона билан боғлаб шундай хулосага келади:

«Амир Темур давлати тажрибалари ёш мустақил давлатларни, жумладан, Ўзбекистон давлатини такомиллаштириш, мустаҳкамлаш, сақлаш, ривожлантириш ва идора этишни ташкил қилишда асос бўлади. Қуйида марказлашган давлат асосчиси Амир Темурнинг ҳаёти, фаолияти, фикрлари ёш авлодни тарбиялашда жонли мисол бўлиб хизмат қилади»³². Ана шу фикр, яъни Амир Темурнинг ёш авлодни тарбиялашда жонли мисол бўлиши ғоясини «Ёш ленинчи» (ҳозирги «Туркистон») газетаси биринчилар қатори

илғаб олиб, хайрли иш бошлади. Олимлар, журналистлар ва бошқа соҳа мутахассисларидан иборат «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» халқаро экспедицияси ташкил қилинди. Уни жамоатчилик маъқуллаб, ўй-фикр ва мулоҳазаларини ўртага ташлади.

«Ёшлар ташаббуси - хайрли иш. Бу масаланинг бир томони, - деб ёзганди ўшанда профессор Очил Тоғай, - Амир Темур ва темурийлар, уларнинг авлодлари ҳаёти, фаолияти ва даврига оид, умуман, ўтмиш бой тарихимиз ва аجدодларимизга тегишли осори-атиқа буюмлар, материаллар шу ҳақидаги ҳикоя ва ривоятлар, буларни билган кишилар ҳақидаги хабар ва маълумотларни кўз қорачиғидай авайлаб тўплаш ҳақида бутун халққа Ўрта Осиё халқларига мурожаат қилиш керак»³³.

Айни чоғда, профессор Очил Тоғай ўз таклифларини ҳам шу ўринда илгари сурди: «ташаббускор ёшлар изланишлари натижасини жамлаб, ўз таклифларини пухта асослаб ҳукуматта тавсия этишлари лозим. Энг муҳими, жойларга Амир Темур номини бериш, ёдгорлик лавҳалари ўрнатиш керак. Ватанпарвар ёшларнинг бу хайрли ташаббусини қўллаб-қувватлайман. Сиз қўлга киритган, аниқлаган материал ва маълумотлар ўзларингиз учунгина қизиқарли бўлиб қолмай, жумҳурият ёшларининг маънавий ҳаётини бойитишга хизмат қилиб, фанга янгилик бахш этиши мумкин»³⁴.

Матбуотда экспедицияни маъқулловчи кўплаб хатлар, таклиф, мулоҳазалар босилди. «Тўртинчи ҳокимият» таъсири остида жамоатчилик фикри шаклланиб, ташкилий тус олди. Қарши шаҳридан журналист Мўмин Холмуродов шундай ёзади: «Жаҳонгир бобомиз

шаънига айтилган барча тухматларни фoш қилиш сари қўйган биринчи қадам сифатида ёшлар юриши уюштирилиши шарт. У фильм қилиниши лозим»³⁵.

Доцент А.Мавлонов эса экспедиция доирасига Хиндистон, Кавказ, Туркия, Москва ҳам кириши тўғрисида кизиқарли фикрларни ўртага ташлади: «Ўзбекистон халқлари тарихи институти базасида Амир Темур илмий текшириш институти ташкил қилинса ҳам арзийди. Келажакда барча маълумотларни йиғиб, дунёга машҳур музей очилса, деб умид қиламиз»³⁶.

Экспедиция қатнашчиси журналист Ҳаким Сатторий матбуотда сафар тафсилотларини изчил ёритиб борди.

«Йўлимиз қаерга тушмасин, иссиқ дийдор устидан чиқамиз, - деб ёзади журналист бир мақоласида. - Дала бошида қадрдон дехқон яримта табассум билан қарши оларкан, «ҳа, Амир Темур бобомизни йўқлабсизларда», дея ўз изҳорини билдиради. У «Тузуқлар» ёки «Темурнома»ни ўқиган кўринади ва бамайлихотир суҳбатлашишга хафсаласи бор. Қулоқларим остида қачонлардир эшитганларим жаранглайди: «Тоғтор» қишлоқлик Темур бобода «Темурнома»нинг бошқа нусхаси бор эмиш»; «Кийик ғорида Рустам билан Нусрат қўй боқиб юриб, бир сандиқ китоб кўрган»; «Форда Улуғбекнинг кутубхонаси яширилган». Булар сирли олам сари етаклайди, кўнгилда янги орзуларни палак ёздирди»³⁷.

Экспедиция илмий раҳбари профессор Малик Муродов, санъатшунос Фахриддин Ашрафхўжаев, журналист Ҳаким Сатторий ва бошқа темуршунос олиму ижодкорлар газета ва журналлар саҳифаларида сафар мақсадларини баён этишди.

Уларни мухтасар таҳлил қиладиган бўлсак, экспедиция фаолиятининг асосий йўналишлари намоён бўлади. Булар, асосан:

– Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига бевосита алоқадор бўлган жойлар, меъморчилик обидаларини ўрганиш;

– фанда ҳали номаълум бўлган манбаларни излаб топиш ва илмий муомалага киритиш;

– илмий ва адабий китоблар, Амир Темур ҳаётига бағишланган илмий-оммабоп фильмлар яратиш;

– Соҳибқирон сиймосида мужассам бўлган одамийлик, ҳалоллик, ватанпарварлик, мардлик каби фазилатлар намунасида ёшларни тарбиялаш, уларда урф-одатларимиз ва қадриятларимизга ҳурмат туйғуларини ўстириш кабилардир.

Дарҳақиқат, оммавий ахборот воситалари «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» халқаро экспедициясининг 1991-2003 йиллар мобайнида амалга оширган ишлари ҳақида туркум материаллар ёритди. Экспедиция 1991 йилда ўзининг биринчи йўналишини Қашқадарё вилояти Хўжа Илғор қишлоғи (Амир Темур туғилган жой)дан Темур ва теурийларга оид халқ оғзаки ижоди намуналарини тўплаш ва ўрганишдан бошлади. 1992 йилда экспедиция томонидан Жанубий Қозоғистон бўйлаб Қозифурт, Чимкент, Темурлановка, Ўтрор, Арслонбоб каби шаҳар ва қишлоқлар тарихи ўрганиб чиқилди. 1993 йилда эса Тошкент вилояти бўйлаб амалий сафарлар уюштирилиб, қатор-қатор манбалар ўрганилди ва матбуотда эълон қилинди.

1994 йилда эса Самарқанд вилоятидаги обидалар ўрганиб чиқилди. Бунда, айниқса, Дониёл пайғамбар, Хожа Аҳрор мақбаралари, Темур дарвоза, Илон ўтди

дараси, Жиззах, Челак, Навоий, Роботи Малик, Кармана бўйлаб ҳам қатор изланишлар олиб борилди. Хўжанд, Фарғона, Қўқон, Наманган, Ўш, Ўзган, Андижон, Марҳамат, Ахсикент йўналишларида олиб борилган изланишлар натижасида Амир Темур тарихига оид бир қатор янги манбалар билан бирга ёши 300 йилдан ортиқ Қуръони Карим ҳам топилди. Унинг оғирлиги - 30 килограмм, бўйи - 75 сантиметр, эни - 125 сантиметр.

Экспедиция аъзолари томонидан ўрганилган Амир Темур таржимаи ҳолининг форсча матни «Мен, Фотих Темур» деб номланган 1000 саҳифалик қўлёзмада баён этилган янги фактлар асосида қатор туркум мақолалар эълон қилинди. Бу фактлар Соҳибқирон ҳаёти ва фаолиятининг очилмаган қирралари, биз билмаган воқеаларни ёритади.

Хусусан, «Мактубдорнинг башорати» деб номланган мақолада Амир Темур саводсиз бўлганлиги ҳақидаги фикр асосли тарзда рад этилди. «Мактабга борганимда, - деб ёзади Амир Темур, - шу қадар кичик эдимки, лавҳи тахтамага ўзим мум суртиб ололмасдим. Бу ишни онам бажарарди. Домламнинг номи мулла Алибек эди». Мақолада Темурнинг ўқувчилик йиллари ҳақида қизиқ маълумотлар келтирилади. Ёш Темурнинг баъзан чап, баъзан ўнг қўли билан ёзиши қизиқ ҳолат эди. Онаси Такина бегим бир куни Амир Тарағайга:

- Бу бола чапақай бўлиб қолибди. Сўл қўли билан иш қилмоқда, - дейди. Ота ўғлини кузатиб, у ўнг қўлини ҳам чап қўлидек ишлата олишини кўради. Домла мулла Алибек бу ҳолдан хайратта тушади. У Тарағайга бир куни шундай дейди:

- Бу ўғлинг хуш хофизасига кўра икки қўллаб

хат ёзиши қизиқ. Ривоятларга қараганда, бундай киши дунёнинг кун чиқаридан кун ботишигача ҳукмфармо ва фармонбардор бўлади.

Темур ўз сабоғини шайх Шамсиддин мактаб хонасида давом эттирганида ҳам барчани ўз қобилияти ва ўткир хотираси билан ҳайратга солади.

У Қуръони Каримнинг «Аш-шамс» сурасидаги 15 оятни бир кунда ёдлаб олади. Ота ўғлидан мамнунлигини яширмай, унинг устозига бир танга узатади.

Унинг доврўғини Амир Саид Кулол ҳам эшитади. Темур Самарқандга борганида 80 ёшдаги донгдор уламо уни мажлис аҳли ўргасида имтиҳон қилади. Етти байтли шеър ўқиб, ёдида қолганини айтишни сўрайди. Темур уларнинг барчасини такрор айтиб беради. Шунда мажлис аҳли ҳайратдан ёқа тишлайди. Амир Саид Кулол эса шундай дейди:

– Мен бул йигитнинг пешонасида улуғворлик кўраман, у бир мақомга етгайки, мундин илгари ҳеч кишига муяссар бўлмагани бўлгай. Мен каби ошини ошаб, умрини яшаган одамга бул йигитнинг субувати ва азиматини кўришлик имкони бўлмаса ҳам аҳли мажлисдан ҳаёт қоладиғонлари Темур номлик йигитнинг оламгирлигини кўрган ва эшитганлар бўлгай.

Темурнинг ўзи узоқ йиллардан сўнг мана шу воқеани «Таржимаи ҳоли»да шундай қоғозга туширган:

– Амир Фулом билан мулоқотда бўлганимда, улзотнинг сўзлари ҳақиқатга айланиб кетишини ҳеч қандай тасаввур қилмадим³⁸.

Экспедиция аъзолари Амир Темур билан боғлиқ воқеалардан ҳикоя қилувчи маҳаллий ва хорижий элларда сақланаётган манбаларни чуқур ўрганган

ҳолда, Амир Темур билан боғлиқ муаммолар ва воқеаларга оид ўз мулоҳазаларини ҳам билдиришдики, бу темуршуносликда очилган янги саҳифа эди.

Улар матбуотда Соҳибқирон фаолиятига бағишланган муаммоли масалаларга ўз муносабатларини билдиришган. Хусусан, «Қалб кўзи» ҳафтаномасида босилган Б.Хўжабековнинг «Темур нега ортга чекинди»³⁹ мақоласига жавобан экспедиция аъзоси, тарих фанлари доктори Ҳамдам Содидқовнинг мақоласи эълон қилинди.

Мазкур мақолада қайд этилишича, дунёда ҳеч қачон жангда чекинмаган ва доимо зафар кучган Искандар Мақдуний, Гай Юлий Цезарь ва Амир Темурдан сўнг уларга тенг саркарда чиқмаган. Шунинг учун ҳам жаҳон ҳарбий санъати тарихи уларни тан олади. XVIII асрда Буюк Фридрих, XIX асрда Наполеон қанчалик доғруғ қозонган бўлишмасин, лекин улар охир-оқибат мағлубият аламини тотишган. Фридрих рус саркардаси граф Румянцевдан, Наполеон эса 1815 йилда герцог Веллингтондан енгилган. Улар - чекинган саркардалар. Аммо Соҳибқирон Амир Темур сира чекинмаган ва енгилмаган.

Бу мақолада келтирилишича, 1395 йилнинг баҳорида Москванинг буюк князи Василий Дмитрий ўғли Олтин Ўрда пойтахтидаги махфий жосусидан қўйидаги мазмундаги ахборотни олди: «Давлатпаноҳим, олий ҳиммат князга шуни зудлик билан хабар қиламанки, Темурхон ғолиб келиб, Олтин Ўрда тақдири ҳал бўлди. Тўхтамиш қочди, лашкари ҳар ёққа тўзиб кетди... Сенинг Русинг ва покдомон Византиянинг шўри қуриди. Қилич ва ўт хон қароргоҳини ер билан текислади. Хон саройи энди йўқ...»

Ушбу мактубни ёзган жосус Барку саройда табиблик қилувчи византиялик юнон бўлиб, у Амир Темур ўз ватани ҳукмдори император Мануил Палеолог учун ҳам хавф солишини билган. У ўз мактубида Соҳибқиронга берган таърифга ҳам диққат этайлик: «Шуни сизга маълум қиламанки, саҳоватли давлатпаноҳ, Темурхон инсониятга Худонинг қаҳрини ўзида мужасамлаган куч сифатида юборилганки, унинг олдини тоғлар ҳам тўса олмайди, дарёлар ҳам тўғаноқ бўлолмайди. Айтишларича, у туғилган кунда осмондан уч юлдуз тушиб, уч бор момақалдироқ гулдураган. Темур дунёни забт этишга киришган. Ҳозиргача у Оссурия, Бобил подшоҳликларини, Севастия, Арманистонни эгаллаган. У иккинчи Римни ҳам, муҳташам Византияни ҳам истило қилмоқчи. Темур даҳшатли, ғазабда шердек, қаерга оёқ қўйса, барчани даҳшатга солади».

Мақолада келтирилган далилларга асосланиб, айтиш мумкинки, Москва ҳукмдори князь Василий ҳузуридаги кенгаш Темурга қаршилик кўрсатиш бефойда эканини таъкидлаган ҳолда, Владимирдан Биби Марямнинг муқаддас санамини келтиришга ва ибодат этишга қарор қилади. Бу ҳақда рус тарихчиси Н.А.Полевой (XIX аср) шундай ёзади: «Агар сиз Кремлнинг Кўҳна Успенский Момо хаво саждагоҳига кириб кўрсангиз, нигоҳингиз подшо эшикларининг чап томонида жавоҳирлар билан безатилган ва атрофида православлар келтирган беҳисоб шамлар ёғдусида порлаб турувчи санамга тушади. Бу муқаддас санамни Темур Дон қирғоқларидан Москва томон юрганида, Владимирдан келтиришган. Унинг қаршисида аждодларимиз ибодат қилишган, унинг рўпарасида русларнинг қайноқ кўз ёшлари тўкилган».

Ҳақиқатан ҳам ўша пайтгача бўлган Москва ҳолати анча аянчли эди. Чунки Москва мудофаага қодир эмасди. Шунинг учун ҳам митрополит ва княгинадан тортиб барча ёш қари бевақт ўлимдан халос этишни сўраб, самога илтижо қилишдан бошқа имкон топиша олмайди.

Мақолада таъкидланганидек, XIV асрда яшаган солномачилар ёзишича, 1395 йил кузида, яъни Амир Темур Москва остоналарига яқинлашганда, самода ғалати ўзгаришлар содир бўлган. Ҳар оқшом ва тонг Мағриб томонда қизил шафақ кўрина бошлаган. Бутун Москва ваҳима ва даҳшат ичра ибодат қилаётган кунларда, Суздаль князи Симён Кирдяпа Москва князи зўравонлигидан шикоят қилиб, Амир Темур ҳузурига бош уриб келади. Князь Василий унинг ота мерос шахрини зўрлик билан тортиб олганини ҳикоя қилади. «Куч - адолатда» шиорига содиқ Соҳибқирон Кирдяпага марҳамат кўрсатади. Олтин Ўрда тахтига тайинланган янги хон туманбоши Темур Қутлуғхонга Суздаль князи илтимосини бажаришга амр қилади. Шахсан ўзининг номидан эса Москва шахрини унга тортиқ этади.

Амир Темурнинг Москвага кирмай, орқага қайтишининг яна бир сабабини В.Череванский Санкт-Петербургда 1898 йили чоп қилинган «Икки тўлқин» тарихий солномасининг 140-141-саҳифаларида шундай изоҳлайди: «Темур нега шахсан ўзи Олтин Ўрда тахтини эгаллаб, Русни ўзига тобе ўлка деб эълон қилмади? Чунки Русь Темурга ёқмади. Волгадан ўтганда у ўзининг юз минглаб отларини боқишга қодир чўлни учратмади. Мавжуд серсув ўтлар эса Мовароуннаҳр отлари мижозига тўғри келмасди У айғоқчиларидан ичкарилаб юрилса, фақат қор, совуқ ва очликдан бўлак ҳеч вақони учратмаслигини билди... Ўлжа маъносида

хам ўша пайтдаги бой ўлкаларга ўрганган Темур учун Руснинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ эди».

Русь қишининг совуғи Темурни орқага қайтарган, деган тахминлар бор. Шу муносабат билан мақола муаллифи Соҳибқирон битган «Таржимаи ҳол»нинг форсча матнидаги айрим лавҳаларни келтиришни мақсадга мувофиқ деб билади. Зеро, бу лавҳалар Наполеон, Гитлер ва бошқа саркардаларни енгган Русь қиши Соҳибқиронга қандай таъсир қилгани ҳақида аниқ тасаввур беради. Ушбу лавҳалар 1391-1395 йилларда Амир Темур чиндан ҳам Русь қишига дуч келганида довдирамагани ва унинг синовидан сабот-матонат билан ўтганидан дарак беради. Темур Русь қиши ҳақида шундай ёзади: «Ўша кеча мен ўз-ўзимга савол бердим. Қўшин тортишга ҳанузгача лаёқатсиз эканман. Агар тажрибали лашкарбоши бўлганимда, қиш пайтида совуқ минтақаларга қўшин тортмас эдим. Ўзимни шу каби лаёқатсиз кўрганим учун уйқум ҳам келмас, тонг ҳам яқинлашган эди... Шарқ томон қардим қоронғу. Шимол тарафда эса тонг шафағи кўринади. Атрофга тўпланганлардан сўрадим:

– Тонг шафағи шимолдан чиқадими?

Улар ҳам ҳайрон эдилар. Мен ўзимни ҳеч нарсдан кўрқмайдиган инсон деб билардим. Бироқ шу ерда мени азим бир даҳшат камради. Ўзимда кўриниб турган кўркув ҳолатини мулозимларимдан ҳам яширолмадим. Улардан бири менга: «Эй Амир, нима бўлғай экан?» – дея сўради. Мен умумий қилиб шундай дедим: «Бизнинг ўз ишимиздаги ихтиёримиз қўлимиздан чиқди, ҳар нима бўлса, Аллоҳнинг хоҳлагани бўлади». Назаримда, офтоб ўз еридан чиқмаса, қиёмат қойим бўладигандек. Кўз олдимизда эса жазо кунининг даҳшати кўринар,

махшаргоҳнинг ҳисобига ҳозирланмоқдан бошқа аҳамиятли иш қолмагандек туюларди. Одамлар интизорлигига қарши офтоб ҳам чиқмади. Қиёмат ҳам ошқор бўлмади. Дунёни қайтадан зулмат қоплади. Шимол томондан кўринган офтоб аслида кутб шафағи экан.. Офтоб чиқди. Лекин унинг ҳарорати йўқ эди. Совуқнинг шиддати шундай ёмон бўлдики, умримда бундай совуқни кўрган ҳам, эшитган ҳам эмас эдим».

«Таржимаи ҳол»да Русь киши манзаралари ва совуқнинг шиддати шундай таърифлаганки, уни ёзган одам чиндан ҳам барчани чекинтирган машҳур Русь киши синовидан ўтганига ишонч ҳосил қиласиз. «Офтоб булутнинг орқасидан чиқиши билан ҳаммамизнинг кўзимиз қамашиб қолди. Йўлларни кўриш ҳам қийинлашди.. Қор устида ғилдираксиз аравага миниб олган одамлар кўринди. Юзларига қора ниқоб тортишган. Унинг туфайли кўзлари қамашмас экан. Ундан кейин биз ҳам кўзимизга қора ниқоб тутиб, кўз қамашишидан қутулдик... Йўлимиз устидаги саноксиз оч бўриларнинг от, одамга етказадурғон заҳматидан хабардорлигимиз боис уларга ўқ отиб бордик... Атрофга кўз солсам, оч бўриларнинг ярқираган кўзи, очлик садоларидан бошқа овоз ҳам эшитилмас, умид нури ҳеч тарафдан кўринмас эди».

Соҳибқирон Русь сафаридан кейин ўзи ва лашкари ҳақида тўқилган афсонага ҳам тўхталиб ўтган. «Кечанинг шиддатли совуғида Ўрдугоҳ қоровуллари бўрилар билан олишарди. Оғилдаги отларни бўриларнинг ҳужумидан сақлаш учун у ёқдан-бу ёққа чопишар эдилар.. Ўша сафардан кейин баъзи муболағачиларнинг афсонаси халқ орасида эртақ бўлиб тарқалибди: «Ўша кечаси бир неча қоровул қўлларида найза, белларида

қилич билан совуқда қотиб қолган эмишлар. Қиш тутагунча ўша туришларида турганмиш, йўловчилар қор кетган замонларда ҳам кўрибдилар. Улар ҳанузгача қўлларида найза билан жонсиз ҳолда турган эмиш». Ҳақиқатда эса ўша кечаси қоровуллардан ҳеч ким совуқда қотгани ҳам йўқ, чунки уларни тез-тез ўзгартириб турдик. Улар оғилга кириб исиниб олишлари учун шароит ҳозирлатган эдим».

Умуман олганда, Соҳибқирон Амир Темур чин маънода чекинмас саркарда бўлган. У ҳар қандай синовлардан шараф билан ўтган, Аллоҳ назари ва марҳамати тушган инсон эди. Аслида уни шариат-паноҳ ва Аллоҳ шамшири дея бежиз улуғлашмаган⁴⁰.

Айни пайтда, шуни ҳам алоҳида таъкидлаш керакки, «Амир Темур ўтган йўллар бўйлаб» халқаро илмий экспедиция 1995 йили Деҳқонобод, Бойсун, Дийдорикам, Омонхона, Темур қоғи (дарвозаси), Шеробод, Хўжа Илғор каби тарихий масканларни ўрганиб, анчагина номаълум янгиликлар топди. Кейинги йўналиш чоғида эса Термиз, Сариосиё, Узун, Шарғундаги қадамжолар, чунончи, Кокилдор ота, Султон Саодат, Қирққиз, Исо ат-Термизий, Ҳалим ат-Термизий қадамжолари ўрганилди. 1996 йилда Самарқанд, Навоий, Бухоро вилоятлари бўйлаб уюштирилган сафарларда Шайхонтоҳур, Роботи Малик, Умар Боғистоний, Хожа Аҳрор Валий, Улуғбек расадхонаси, Сардобаи Малик, Чор Бакр, Регистон каби комплекслар ўрганилди, Шарафиддин Али Яздий «Зафарнома»сида келтирилган жойлар аниқланди ва Самарқанд давлат университети олимлари билан қатор давра суҳбатлари ва учрашувлар ўтказилди. 1997 йилда экспедиция Қозоғистон Республикасининг Чимкент

вилояти Темировул, Ўтрор, Ўрда боши, Сузоқ, Уккош отадан топилган манбаларни ўрганиб чиқди. Бу сафарлар давомида тўпланган материаллар асосида Амир Темур даврига оид 200 дан ортиқ илмий, тарихий, оммабоп ҳужжатли фильмлар яратилиб, улардан бир қисми Ўзбекистон телевидениеси орқали намойиш этилди, 40 дан ортиқ санъат асарлари яратилди.

Андижон вилояти Марҳамат туманида ўтказилган учрашувларда Ўзбекистон Фанлар академияси ҳузуридаги Шарқшунослик институти олимлари билан бир қаторда чет эллик олимлар: афғонистонлик - Ғайрат Ғофир, америкалик - Лора Адамсларнинг иштироки ва келгусида экспедиция билан мустаҳкам алоқада бўлганликлари экспедициянинг халқаро майдонга юз тутганини билдиради. Бундан ташқари, экспедиция аъзолари қаторида хитойлик - Иброҳим Мутий, қозғистонлик - Тўқмамет Садир, эронлик - Каромуллоҳ Ҳақ, қирғизистонлик - Ҳотамжон Ислон ва афғонистонлик - Маҳмуд Илёсий каби олимлар ҳам ҳамкорлик қилишмоқда.

Улар олиб борган изланишлар натижасида «Зангиота» мачитида 450 йиллик шажара - «Насабнома» топилди. Унинг узунлиги- 3,5 метр, эни - 50 сантиметрни ташкил этади. У ҳозирги кунда Ҳошимжон ака исми киши қўлида сақланмоқда ва ниҳоятда таъмир талаб ҳолда. Мазкур «Насабнома»ни тарихимизга оид ноёб асар, десак хато бўлмайди. Чунки ҳозирга қадар маълум бўлган «Насабнома»лардан фарқли ўлароқ, мазкур «Насабнома»да она томон авлодлари ҳам аниқ кўрсатиб ўтилган.

Шунингдек, яна бир ноёб топилма - бу Тошкент шаҳридаги Комолон маҳалласи Хўжааламбардор мачи-

тида сақланиб келган ва ҳозирда Йўлдошхон ака исмли кишининг қўлида сақланаётган Ислом даврига оид байроқ туғи - «Туғро» аниқланган. Изланишлар натижасида шу нарса маълум бўлдики, ҳақиқатан ҳам ислом лашкарлари Тошкент қалъасига дастлаб Комолон дарвозаси орқали кирганлар ва ўз туғларини шу ерга ўрнатган эканлар. Бундан ташқари, жой номининг Хўжааламбардор деб аталиши ҳам байроқдор деган маънони англатади. Экспедиция аъзолари бўлган олимлар А.Аҳмедов, М.Муродов, Т.Файзиев ва М.Исоқовларнинг фикрича, бу туғ ниҳоятда қимматбаҳо тарихий топилма ҳисобланади ва у шахсий қўлдан олиниб, эл бойлиги сифатида музейда сақланмоғи керак.

Экспедиция аъзолари томонидан Самарқанд вилоятининг Хатирчи тумани ҳудудидаги Тасмачи қишлоғида қадимий қабристон ўрганилганда «Амир Жалолиддин» деган ёзувли қабртош топилган бўлиб, унинг узунлиги - 2 метр, эни - 80 сантиметр. Баландлиги ҳам 80 сантиметрли ташкил этиб, у араб, яъни куфий ёзувида битилган⁴¹. Экспедициянинг 1991 йилдан бошлаб қилган барча ишлари мунтазам матбуотда, мамлакатимиз телевидениесининг «Ахборот», «Давр», «Ассалом Ўзбекистон» кўрсатувларида ва республика радиоси орқали ҳам ёритиб келинмоқда.

Хитойлик олим - Иброҳим Мутийнинг гувоҳлик беришича, юртимиз билан боғлиқ тарихий асарларнинг қимматбаҳо нусхалари Хитойда сақланмоқда. Ҳозирги кунда 1419 йилда Шохрух Мирзо томонидан Хитойга юборилган ва 2 йилу 10 ой давом этган 500 кишилик элчилик юриши йўналишини такрорлаб, илмий-амалий экспедиция уюштириш режалашти-

рилган ва шу мақсадда Хитой йўналиши харитаси ишлаб чиқилган.

Экспедиция натижасида тўпланган маълумотлар, ўрганилган манба ва адабиётлар асосида Амир Темур шахси ва ҳаётига оид қатор мақолалар, очерк ва ҳикоялар матбуотда эълон қилинди⁴², китоб ва рисоалар нашр этилди. Шундай қилиб, умуман, миллий истиқлол боис оммавий ахборот воситаларида Амир Темур ҳазратларининг шарафли фаолияти, маънавий ва моддий бой мероси, айниқса, Соҳибқирон бобомиз шахси бетимсол ҳодиса эканлиги устувор жиҳатлар сифатида қаламга олинади.

ЕТТИ ИҚЛИМ СУЛТОНИ

Маълумки, шўро ҳукмронлиги даврида нафақат юрти ва эли деб яшаган, балки бутун инсоният, тарих олдида хизмати сингган Ал-Фарғоний, Ал-Хоразмий Ал-Бухорий, Ат-Термизий, Баҳоуддин Нақшбанд, Амир Темур, Алишер Навоий, Мирзо Бобур ва яна қанчадан-қанча улуғ аждодларимиз номи ҳар жиҳатдан камситиб келинди. Фақат мустақиллик шарофати билан уларнинг ҳаёти ҳамда ижтимоий-сиёсий ва илмий-адабий меросини, кўхна тарихимизни, бошқаларга ўрнак бўлса арзигулик маънавиятимиз ва қадриятларимизни ўрганиш имкониятига эга бўлдик.

Чунончи, чуқур ва изчил равишда олиб борилган изланишлар самараси ўлароқ, Соҳибқирон Амир Темурнинг ҳали фанга маълум бўлмаган жиҳатлари ҳам тадқиқ қилина бошлади. Зотан, етти иқлим султони шарафига муяссар бўлган Соҳибқирон бобомиз ҳаёти ва фаолиятини дунё зўр қизиқиш билан ўрганди ва

ўрганмоқда. Шу маънода, Ўзбекистонда хизмат кўрсатган фан арбоби, профессор Абдузухур Абдуазизовнинг «Халқ сўзи» газетасининг 1996 йил 14 февраль сонидаги «Соҳибқирон жаҳон наздида» ва 1996 йил 9 апрель сонидаги «Нафақат Соҳибқирон, балки соҳиби зуҳур» каби мақолалари диққатга сазовордир. Таниқли тилшунос олим хорижга қилган сафарларида Амир Темурга оид тадқиқотлар билан танишиш ва уларни таҳлил этиш борасида темуршуносликда янги бир саҳифа очди, десак, янгилишмаймиз.

Профессор А.Абдуазизов XVI асрда яшаб ўтган турк тарихчиси Мустафо Алининг Амир Темурга бағишлаб ёзган асарини пухта ўрганиши натижасида қимматли маълумотларни илмий муомалага киритди. Мустафо Алининг ёзишчча, жаҳонда учта соҳибқирон бўлган. Искандар Зулқарнайн (македониялик Искандар), Чингизхон ва Амир Темур. Умуман, султонлар икки хил бўлади. Биринчилари, маълум ҳудудни идора қилиш сулоласидан мерос бўлиб қолган султонлар. Иккинчилари, давлатни қўшин кучи билан эгаллаб, катта ютуқлари эвазига бошқариш ҳуқуқига эга бўлганлар. Бундай султонлар «соҳиби зуҳур» деб аталади.

Мустафо Али кўрсатишчча, «Амир Темур бир йўла Соҳибқирон ва соҳиби зуҳур бўлиб, ҳеч қачон урушда енгилмаган, буюк омадли, муваффақиятни қўлга киритишнинг моҳир устаси бўлган»⁴³.

Профессор А.Абдуазизов турк олими Мустафо Алининг «Тарих мазмуни» асарининг учинчи ва тўртинчи бобларида Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий фаолияти қай тариха ёритилгани хусусида атрофлича фикр юритади. Хориж олимларининг ҳам шу асарга

бағишланган тадқиқотларни тилга олади. Инглиз ва немис тилларига таржима қилинган Мустафо Алининг «Тарих мазмуни» асарининг диққатга сазовор томони шундаки, бу асарда турк олими Амир Темурни турк султонларидан устун қўяди.

Муаллиф «Соҳибқирон жаҳон наздида» мақо-ласида хорижда нашр қилинган М. Брауннинг «Форс адабиёти тарихи» (Кембридж, 1920), С. Спрайн ва Денисон Росснинг «Осиёнинг юраги ва Туркистон ҳамда Марказий Осиё хонлиқларининг тарихи» (Лондон, 1899) Д.Е. Росснинг «Темур ва Боязид» (Лейд, 1940) каби асарларда Амир Темурга билдирилган юксак эҳтиром ҳақида ҳам қимматли ахборотларни келтиради. Жумладан, француз муаллифи Жан Пол Рунинг «Жасур Темур» (1991) асаридан келтирилган парчалар диққатга сазовордир. Ж.П.Рунинг қуйидаги сўзлари, айниқса, катта аҳамиятта эга: «Давлатнинг вазифаси маҳсулотни тарқатиш тизимини мустаҳкамлаш, ўзининг биринчи бурчи бўлган аҳолини таъминлаш, адолатли, тўғри нарх қўйиш ва савдо-сотиқ маккорликларидан ҳимоя қилишдан иборат эди... Темур камбағаллик ва қашшоқ-ликни йўқ қилмоқчи бўлди; улар учун ёрдам бериш мақсадида махсус жамғарма тузди; текин овқат тарқатди ва етимхоналарни кўпайтирди. Барча янги босиб олинган вилоятларда камбағал-қашшоқларни текин боқишлари учун рухсат берди»⁴⁴.

Айни пайтда, профессор А.Абдуазизовнинг мақо-лалари Соҳибқирон Амир Темур фаолиятининг жаҳон-шумул аҳамияти ҳамон замондошлар наздида долзарб янграшини кўрсатди.

Мустафо Али ҳолис тадқиқотчи сифатида ўз давридаёқ Амир Темур Туркия империясига сиёсий

ва маданий жиҳатдан ижобий таъсир кўрсатганини эътироф этган. Унинг ёзишича, ўша даврда Туркияда шариат тартиб-қоидалари қўлланилмас эди. Чунки Йилдирим Боязид серб маликаси Мария Оливера таъсирида бўлиб, Европа руҳи салтанат ичига кира бошлаганди.

Қонун давлатнинг асоси бўлиб, у шу ҳудудни бошқаришда энг муҳим қоида ҳисобланган, шариат эса барча мусулмон аҳли учун умумий, зарурий ва муқаддасдир. Қонунни инсонлар тузган бўлса, шариат илоҳий кучга эга. Мустафо Али давлат ва дин бошқарувини фарқлаб, Амир Темур бир йўла ҳар иккисига риоя қилганини айтади ва турк султонлари фақат қонун кучи билан иш юритганларини танқид қилади.

Буларнинг барчаси «Нафақат Соҳибқирон, балки соҳиби зуҳур» мақоласида ўз ифодасини топган. Шунингдек, мақолада 1402 йилдаги Анқара жангида Амир Темур билан Йилдирим Боязид яккама-якка олишгани¹⁵ хусусида Америка олими УЛЛангер тузган «Жаҳон тарихи энциклопедияси» (Бостон, 1963), немис тарихчиси Ф.Тайешнер маълумотларидан парчалар келтирадигани, улар ўқувчини ўйга толдириши, табиий.

Дарҳақиқат, турк тарихчиси Мустафо Али Амир Темурга «Нафақат Соҳибқирон, балки соҳиби зуҳур» дея юксак баҳо берганди. Хорижий мамлакатларда ҳазрат Амир Темур ва унинг авлодлари ҳақида ёзилган асарлар жуда кўп. Аммо уларнинг ҳаммаси ҳам бизга маълум эмас. Айниқса, ушбу мақолада Темурнинг Европа халоскори бўлгани ҳақида кўплаб ишонарли маълумотлар берилган.

Амир Темурнинг қимматли меросини ўрганиш соҳасидаги илмий изланишлар тобора ривожланиб

бормоқда. Соҳибқирон ҳақида хорижда нашр қилинган энг яхши асарларни ўзбек тилига таржима қилиш ва уларни халқимизга таништириш ишлари ҳам анча жонланиб қолди. Буюк бобомизнинг исму шарифларини ҳатто инглиз тилининг катта Уебетер изоҳли луғатида ҳам (1428-1429- бетлар) учратиш мумкин. Амир Темур ҳақидаги маълумотлар турли мамлакатларда нашр қилинган тарих қомусларида, кўплаб рисола, китоб ва мақолаларда берилган. Чиндан ҳам Соҳибқирон фаолиятини ҳаққоний ёритганлар қаторида таниқли турк тарихчиси ва шоири Мустафо Али Абдулла Ғолиб ўғли (1541-1600) алоҳида ўрин тутади.

Шунинг учун ҳам мақола муаллифи Мустафо Али фаолияти, илмий мероси ва қарашлари тўғрисида батафсилроқ тўхталишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблайди. Биринчи навбатда шуни қайд этадими, Мустафо Али номи билан машҳур бўлган бу зот Туркия шаҳзодаси Салимнинг ва бошқа султонларнинг девонхона котиби («дафтардори») бўлиб хизмат қилган. У - ўттиздан ортиқ китоб ҳамда «Меҳр ва вафо» номли шеърий девоннинг муаллифи. Мустафо Али Туркиянинг Босния, Қоҳира ва Дамашқдаги ваколатхоналарида ҳам хизмат қилган. Умрининг охириги йилларида Маккада ҳаж сафарида бўлган ва Жиддада 1600 йилда вафот этган. Асарлари орасида «Тарих мазмуни» алоҳида аҳамиятта эга. Бу асар тўрт жилддан иборат бўлиб, унинг биринчи рукни - фалакиёт-шунослик, география ва инсоннинг пайдо бўлиши, иккинчиси - ислом дунёсидан аввалги давр, учинчиси - мўғул ва туркий сулолалари, ниҳоят, тўртинчи рукни - Туркия империяси тарихига бағишланган. Бу асар 1592-1593 йилларда ёзилган бўлиб, унда араб, форс

ва турк тилларидаги адабиётлардан фойдаланилган. Асарнинг учинчи ва тўртинчи бобларида Амир Темурнинг сиёсий ва ҳарбий фаолияти баён қилинган.

А.Абдуазизов мақолада таъкидлашича, америкалик олим Корнел Х.Флайшер Пристон университетида Мустафо Али меросини саккиз йил ўрганиб, 1982 йилда унинг ижодида Туркия империяси тарихига доир маълумотлар ҳақида докторлик диссертациясини ёқлаган ва 1986 йилда уни рисола ҳолида нашр эттирган. Бу рисолада Мустафо Алининг «Тарих мазмуни» асарининг инглиз тилига таржимаси ва унинг илмий таҳлили берилган. Рисоланинг бир бобида Мустафо Алининг Амир Темур ҳақида ёзганлари шарҳланган. Х.Флайшернинг ушбу рисоласи Шимолий Америкадаги Ўрта Шарқ илмий-тадқиқот уюшмасининг биринчи мукофотига сазовор бўлган. Мустафо Алининг мероси Канада шарқшуноси Э.Бирнбаум, АҚШ олими Андреас Тиетсе, немис тарихчиси Б.Флеминг ва бошқалар томонидан ўрганилган. Унинг номи, айниқса, Туркияда - ўз ватанида маълум ва машҳурдир. Турк тарихчиси Отсиз Нихол томонидан Мустафо Али асарларининг рўйхати тузилиб, Истамбулда 1968 йилда нашр этилган. Унинг асарлари инглиз ва немис тилларига таржима қилинган. Мустафо Али «Тарих мазмуни» асарини ёзишда Ибн Арабшоҳ, Шарафуддин Али Яздий, Мирхонд ва Хондамир каби машҳур тарихчиларнинг асарларини ўрганган ва улардан фойдаланган. Унинг эътироф этишича, бу тарихчилар Амир Темур ҳақида ижобий фикрлар билдирган, лекин Туркияда Соҳибқиронга муносабат анча салбий бўлган. Чунки Амир Темур турк султони Йилдирим Боязидни 1402 йилда Анқара яқинидаги жангда енгиб, уни асир

олгани туфайли Темурни Туркия тарихчилари мақтаб ёзмаганлар. Мустафо Али эса юқоридаги фикрларини баён этар экан: «Энг ҳаққоний тарихни ёздим», деб кўрсатади. У Амир Темурнинг мавқеини турк султонларидан кўра юқори кўяди ва Соҳибқироннинг ўз юртини тўғри идора қилганига ижобий баҳо беради. Мустафо Али Темурнинг Йилдирим Боязиддан ҳар томонлама устун эканлигини айтиб, унинг умуман мусулмон амирлари ичида энг кучлиси эканлигини, ислом дунёсини сиёсий ва диний жиҳатдан бирлаштиришда буюк хизмат қилганини таъкидлайди. Шунингдек, унинг эътироф этишича, Амир Темур турк империясига қарши юриш қилишдан аввал Йилдирим Боязидга ўз элчиларини юбориб, ундан бошқа юртларни забт этмасликни сўраганида Боязид Амир Темур элчиларини қаттиқ ранжитган ва ҳатто уларнинг ҳаётига хавф солган. Боязиднинг бу қилмиши дипломатик алоқага зид. Шундай огоҳлантириш ҳам Боязидга таъсир қилмагани туфайли Амир Темур мардларча йўл тутиб, онгли мусулмон сифатида Туркия империясини босиб олишга тамоман ҳақли эди. Амир Темур Туркия империясининг қонунлар тизimini янгилади, порахўр қозиларни ишдан ҳайдади ва шариат қоидаларига риоя қилувчи тартиб ўрнатди. Боязид ишдан бўшатган хон ва бекларни ўз мансабига қайта тиклади. Умуман олганда, Амир Темурнинг Туркияга келиши бу мамлакатнинг сиёсий ва маданий ҳаётида янги ўзгаришлар ясади.

Амир Темур биринчи бўлиб турк империясини энгди ва кўплаб Европа мамлакатларини унинг зулмидан қутқаришга муяссар бўлди. Инглиз тарихчиси Ж.Х.Паррининг ёзишича, Европадаги христиан давлат-

ларининг бошлиқлари Амир Темурни ўз халоскори сифатида танидилар. Ҳатто Византия империяси унга мукофот беришни таклиф қилди. Кастилияликлар (Испания) ўз элчиларини юбордилар, лекин афсуски, улар Самарқандга етиб келганларида, Соҳибқироннинг оламдан кўз юганидан хабар топдилар. Англияда нашр қилинган «Кембридж ўрта асрлар тарихи» китобида: «Амир Темур турк султонини енганидан сўнг «Ғарб бир марта эркин нафас олди», деб ёзилган. Ҳақиқатдан ҳам турли хорижий манбаларни ўрганиш натижасида Амир Темур турк мусулмонлари ва Оврупо христианлари ўртасидаги муқаддас урушни тўхтатиш тарафдори сифатида майдонга чиққанлиги маълум бўлади. Шу сабабли ҳам Мустафо Али Амир Темурни бошқа султонлардан фарқлаб, у ҳақиқий мусулмон бўлиб, бир йўла Соҳибқирон ва соҳиби зуҳур унвонига эга эканлигини алоҳида қайд этади. Бошқа манбаларда ҳам айтилишича, Амир Темурнинг истилоси усмонли туркларни Оврупони забт этишдан қисқа даврга тўхтатди.

Маълумки, Амир Темур Туркия империясини забт этганидан сўнг Оврупо давлатларининг унга муносабатлари ижобий тус олади, турли сиёсий, иқтисодий, савдо ва маданий алоқалар ривожланади. Ҳатто, Шарқда одат тусига кирган тарихий эсдаликлар ва саёхатномалар ёзиш Оврупода ҳам кучаяди. Машҳур Марко Поло саёхатномаси арабчага таржима қилинади. Жон Мандевили ва Пиер д' Аилли географияси Осиёга етиб келади. Марказий Осиёдан шойи, пахта, буғдой, гуруч ва бошқа маҳсулотлар Венеция ва Генуяга, у ердан бошқа жойларга юборилади. Ҳинд олими Ширин Москвийнинг «Мўғул империясининг иқтисоди». (Дех-

ли, 1987, 378-383-бетлар) асарида кўрсатилишича, теурийлар Ҳиндистонни забт этганидан сўнг ҳар йили бу мамлакатга кўплаб кумуш ва 25 мингта зотли от (улар - «ўзбек отлари» дейилган) юборилган.

Кўпчилик хорижий олимлар Амир Теуурни мўғул деб атаган бўлсалар, эндиликда уни «Мовароуннаҳрдаги Шаҳрисабдан чиққан барлос туркларидан» деб кўрсатмоқдалар. Жумладан, Р.Е.Фрикенберг масъул муҳаррирлигида нашр этилган «Дехли асрлар давомида. Аҳоли, маданият ва жамият тарихидан маълумотлар» (Дехли, 1986, 52-бет) китобида анча тўғри фикрлар баён қилинган. Америка олими У.Л.Лангер тузган «Жаҳон тарихи қомуси»да (Бостон, 1963) ҳам Амир Теуур шахсияти ва фаолияти ҳақида ҳаққоний маълумотлар (326-330-бетлар) берилган ва Йилдириим Боязиднинг «хоинона муносабати» (326-бет) қораланган. Немис тарихчиси Ф.Тайешнернинг ёзишича, Амир Теуурнинг Турк империясини енгиши натижасида Византия империяси яна ярим аср умр кўрди. 1402 йилнинг 20 июлида Анқаранинг шимоли-шарқий тарафидаги Чубуқобод водийсида Амир Теуур ва Йилдириим Боязид яккама-якка жанг қилдилар ва унда Амир Теуур голиб чиқиб, Боязидни асир олди. Бу жанг Европа учун катта тарихий аҳамиятга эга бўлганини кўпчилик тарихчилар қайд этганлар. Мустафо Али ҳам масалага алоҳида урғу беради. Унинг изоҳича, Амир Теуур қонуний мустақил ва ислом ғояларига содиқ бўлган умумий шариат тартиб-қоидалари билан иш кўрди. Қонуний мустақиллик деганда, у амирликнинг ўз ҳарбий кўшини, ҳуқуқий ва хусусий мулкчилиқни қаттиқ туриб ҳимоя қилишини назарда тутган. Агар султон мусулмон бўлса, шариатнинг ҳар бир ҳарфига

риоя қилмоғи зарур. Мустафо Али кўрсатишича, XIV аср охири ва XV аср бошларида тўрт буюк давлатни - ўзбек, сафавийлар, турк ва темурийларни бирлаштирган ғоят улуг империя вужудга келдики, уларнинг барчаси тенг ҳуқуқли ва мусулмон туркий давлатлари эдилар. Мустафо Али меросининг тадқиқотчиси Корнел Х. Флайшер, туркий давлатларнинг бошқарувида ўзаро боғлиқ уч тамойил - шариат, қонун ва султон муҳим бўлиб, улар ҳам ўз навбатида дин, давлат ва бошқарувнинг туркий йўли билан боғлиқдир, деб ёзади. Албатта, бу - етти иқлим султони мақомига эришган буюк Амир Темур бобомиз шон-шавкатига берилган юксак баҳо эди. Ўша даврда турк тарихчиси ўзининг юртини истило қилган шахсга мардлик ва ҳаққонийлик билан ёндашгани кишини ҳайратга солади¹⁶.

МАЗЗУГА ДОИР АХБОРОТ

«Қалб кўзи» газетасининг 1996 йил май ойидаги сониди «Амир Темур – Буюк рицарь!» ва «Буюк рицарнинг ёнида» лавҳалари эълон қилинди. Бу лавҳалар мавзунини атрофлича ёритишга хизмат қилишини ҳисобга олган ҳолда, уларни шу ўринда тўлиқ келтиришни лозим топдик.

«Амир Темур – Буюк рицарь!»

Тор-мор қилинган турк қўшини саркардалари ва Султон Боязид ўз ўғиллари билан бирга асир олинди. Шаҳзода Мусо ва унинг яроқбардори Юнус фаранги ҳам ўшалар қаторида эди. Соҳибқирон ўз одатига кўра мардона жанг қилиб, асир тушганларни авф этиб, озодликка қайтарди.

Юнус фаранги доврўғи оламни тутган Амир

Темурга зўр қизиқиш, хайрат ва чуқур эҳтиром ила боқарди. Бу навқирон нигоҳ Соҳибқирон назаридан четда қолмади. Юнус нимаси биландир бевақт, аини йигирма ёшида оламдан ўтиб, бағрини доғлаб кетган тўнғич ўғли Жаҳонгирни эслатди. Юнуснинг фаранги эканлиги бу қизиқишни янада оширди ва Соҳибқирон уни девонга тилмоч вазифасига тайинлади.

1402 йилнинг декабрида Амир Темур насроний рицарларининг Эгей денгизи соҳилидаги сўнги таянчи Смирна қалъасини қамал қилганда, Юнус фаранги элчининг тилмочи сифатида музокара учун қалъага юборилди. Муқаддас Юҳанн мазҳаби рицарлари химоясидаги Смирна қалъаси жуда мустаҳкам мудофаага эга бўлган. Яшиндек тез ва шиддаткор Йилдирим Боязид етти йил юриш қилганда ҳам уни ололмаган.

Соҳибқирон элчиси амир Шохмалик ва Юнусни қалъанинг кутволи (коменданти) ҳузурига олиб киришди. Амир Соҳибқироннинг сўзсиз таслим бўлиш ҳақидаги таклифини Юнус фаранги баланд овозда айтди. Рицарлар қуршовида турган кутвол унга такаббурона назар ташлади. Аммо Юнус фарангининг соф олмон тилида, устига-устак баварча лаҳжадаги таржимасидан сесканиб кетди. У шоҳона либосдаги тилмочга қаттиқ тикилди. Барча рицарлар ҳам унга ажабланиб қараб қолишди.

– Сиз кимдирсиз ўзи?

– Соҳибқирон Амир Темурнинг мулозими бўламен, тақсири олам!

Кутволнинг хайрати тобора ошиб борарди. Қандай қилиб бу ёввойи сарасинлар ичида соф бавар лаҳжасида гапирувчи одам топилиб қолди?

Юнус фаранги ўзига она юртини эслатиб турув-

чи бу даргоҳда таниш чехраларни кўриб, ҳаяжонини яширолмади. Айниқса, кутвол ундаги тугённи жунбушга келтириб юборди.

– Дранг нах остен, Вилли амаки!

Кутвол титраб кетиб, тилмоч томонга икки қадам ташлади. Унинг белидаги камарга осиглик кумуш дастали ханжарга қараганча лол қотди. Вилгелм де Мине қачонлардир барон Шилтбергернинг ўтлига ўзи тухфа этган ханжарни таниган эди.

– Майн гот? Иоханнес?

Биз сени аллақачон ўлиб кетган, деб черковга шам ёқон эрдик-ку! Нахотки, бу сен бўлсанг?

Юнус фаранги ўзини зўрға босиб, бош ирғади. Ўртага тушган сукутни амир Шоҳмаликнинг жарангдор овози бўлди:

– Юнус! Бу ватандошларингга олийҳиммат Соҳибқироннинг марҳаматидин юз ўтирмасликни яхшилаб тушунтир. Акс ҳолда қиличларимиз ишга тушса, нима бўлмоғи ўзингга аёндур.

Иоханнес бўғиқ овозда унинг сўзларини таржима қилар экан, ўзидан ҳам самимий маслаҳат кўшди:

– Таслим бўлсангиз, рицарлик номусига сира доғ туширмайдурсиз, Вилли амаки! Чин рицарь сўзини берамен! Амир Темур ростдан ҳам буюк зот ва буюк рицарь!

Рицарлар ўртасида шовқин-сурон кўтарилди. Бу осиелик ёввойи қандай қилиб ўзини рицарь деб атайди? Қандай ҳадди сизди бу сарасиннинг шундай улуғ номни булғамоққа?

Вилгелм амирона овозда қўлини баланд кўтарди:

– Биродарлар! Қаршингизда чиндан ҳам аслзода олмон дворяни барон Иоханнес Шилтбергер турибдур.

Тақдир зайли ила у, Никопол жангидин завол топмағон
рицарь душман томонда туриб қолибдур.

Тинчиган рицарлар унга ажабланиб тикилиб туришарди.

– Хукмдорингга айт, Иоханнес! Биз сўнгги томчи қонимиз қолгунча олишурмиз. Сен ҳақиқий рицарлар қандай ҳалок бўлмоғини ўз кўзинг ила кўрасен. Кейин буни халқимизга етказсанг ҳам ажаб эрмас!

Кутвол рицарларга қарата хитоб қилди:

– Жаноблар! Аслзода барон Шилтбергер биродаримизга эҳтиром кўрсатинг!

– Вилли амаки! Ўйлаб кўрингиз! – деди юрак-юрақдан Юнус.

– Рицарлик сўзимиз битта ва шулдир! Алвидо, Иоханнес!

Шоҳмалик ва Юнус фаранги ғоз қотган рицарлар сафи орасидан ўтиб, қалъани тарк этишди. Икки ҳафталик жанглардан кейин эса Смирна узра Соҳибқироннинг туғи жилпиради.

Буюк рицарнинг ёнида

Юнус фаранги Амир Темур девонида мирза, тилмоч ва алоҳида топшириқлар бўйича ишончли мулозим сифатида обрў қозонди. Соҳибқироннинг нигоҳи одам танлашда сира янглишмаган. Юнус ҳам ўз навбатида бутун Европада машхур бўлиб кетган бу Мовароуннаҳр ҳукмдорига меҳри тушиб қолганини юрак-юрагидан сезарди.

Собиқ немис аслзодаси беш вақт намозни сира қанда қилмай, атрофидаги амалдору саркардаларнинг эътиборига тушди. Испания, Англия, Византия элчиларини кутиб олиш ва улар билан музокаралар даво-

мида Юнуснинг хизматлари шундай бўлдики, уни Соҳибқироннинг ўзи бир неча бор тақдирлади. У билан шаҳзодалардан Шохруҳ Мирзо, айниқса, кўп мулоқот қиларди. Амир Темурнинг бу кенжа ўғли художўй ва китобсевар бўлиб, Юнусдан олис ўлкалар ҳақида сўраб-суриштиришдан ҳеч эринмас эди.

Юнус фаранги Соҳибқирон яратган боғлардаги зиёфатларда, тантанали маросимлар ва тўйларда Амир Темур ҳақида кўп ҳикоялар эшитарди. Мана, бугун Ўтрордаги базмда ҳам у Соҳибқирон амирлари даврасидаги гапларни диққат билан тингламоқда. Саркардалар ўз ҳукмдорларининг оддий навкардек камтарлиги тўғрисида ҳикоя қилишарди. Туманбоши шайх Нуриддин барчани оғзига қаратган.

– Соҳибқирон ўта эҳтиёткорлиги ва мулоҳазакорлигига қарамасдин Искандар Зулқарнайн каби таваккалчилигига қойилмен. Ҳинд сари юришни эслайсизларму? Кунлардин биринда Ганг дарёсининг қарши соҳилида ўн мингга яқин ҳинд пиёда ва отлиқ жангчилари турғонини эшитгон бу зот бор-йўғи минг кишилиқ хос навкарлари бирлан дарёдин сузиб ўтиб, душманга ташланди ва аларни тумтарақай қочиб қолмоққа мажбур этди.

Саркардалар бири олиб, бири қўйиб уч йиллик, беш йиллик ва етти йиллик урушларда Амир Темур кўрсатган шахсий жасорат ҳақида гапира кетишди. Бу гаплар хушомад ва лаганбардорлиқ эмаслигини Юнус фаранги яхши биларди. Шунинг учун ҳам у қалбида уйғонган ёқимли бир туйғудан энтиқди. У ана шундай ҳукмдорнинг мулозими!

Қарс икки қўлдан чиқади. Лашкарнинг муҳаббати ва садоқати бежиз эмас. Зотан, Соҳибқирон мард

йигитлардан ташкил топган яхлит кўшинга отадек меҳрибон. Чунки бундан 35 йил муқаддам Мовароуннаҳр озодликка чиқиб, эркин нафас ола бошлаганда халқ ўша йили дунёга келган чақалоқларга мустақил ва ҳур давлатнинг асосчиси Темур номини берган эди. Ана ўша Темурлар бугун лашкарнинг асосини ташкил қилган.

Юнус яна шуни билдики, Темур баъзилар ўйлагандек қонхўр эмас. Соҳибқирон Сабзавор ва Исфохонда қолдирган лашкарини қўзғолончилар ўлдирганини эшитганда ғоят ғазабланиб кетиб, ўлдирилган ҳар бир жангчиси учун юз одамнинг бошини олдиришга аҳд қилди ва етмиш минг бошдан минора ясади. Бу даҳшатли интиқом қонхўрлик эмас, балки Темур ўз лашкарини қандай қадрлашини барчага кўрсатиши лозим бўлган ҳодиса эканини Юнус ўз хотирасида муҳрлаб қўйди.

Хитой сафари олдидан ҳам Соҳибқирон кўшин гамини еб, кўп чора-тадбирлар кўрди. Энг катта қийинчилик лашкарни озиқ-овқат билан таъминлаб туриш эди. У бундан саккиз йил муқаддам чегара шаҳар Қорашарда аҳоли сонини ошириш ҳақида буйруқ бериб, 40 минг отга эга бўлган бир неча минг оилани кўчиртирди, уларга ўша ерда деҳқончилик ва савдони ривожлантириш, қалъалар қуриш ва иложи борича кўплаб озиқ-овқат захиралари ғамлаш ҳақида кўрсатма берди. Хитойга элтувчи йўллар ҳақида кенг маълумот тўплади, тоғлар ва чўллардан ўтиш учун қулай шароитлар яратди.

Сафар режаси ҳам пухта ишланган эди. Соҳибқирон Тошкентдан Қорашарга ўнг қанот жангчиларини юборишни мўлжаллади. Улар Қашқар орқали

Оқсув, Кучар ва Букурга бориши ҳамда Қорашарни қўлга киритиши лозим эди. Бу қўшин илғор қисм саналиб, Қорашарни эгаллагач, асосий кучларни кутиб олиши белгиланди. Амир Темур оғир юк ортилган аравалар билан Ўтрордан Ғулажага, у ердан эса Юлдуз дарёси орқали Музтоғ қияликларининг жанубий қисмига йўл олиши керак эди. Лашкарга қулайлик яратиш ҳамда юриш учун зарур нарсаларни харид қилиш мақсадида йўллардаги қишлоқ ерларига турли хил мол карвонига эга бўлган савдогарлар таклиф қилинди. Соҳибқирон улардан минглаб отлар, қуро-яроғ, умуман, юриш учун керакли барча жиҳозларни сотиб олиб, таъминланмаган жангчиларга улашди.

Шу билан бирга, мингбоши-ю туман бошлиқларига жангчиларнинг аҳволи ҳақида аниқ маълумот тўплашни, иложи борича кўпроқ озиқ-овқат ва яроғ-аслаҳа олишни, юриш пайтида аскарлар ҳеч нарсадан қийналмасликлари учун барча шароитни яратишни буюрди. Соҳибқирон қарийб эллик йиллик жангу жадалларда орттирган тажрибасига суяниб, бу юришни ташкил этишда бор маҳоратини ишга солди. У ҳатто қўшин орқасидан уруғлик дон ортилган минглаб аравалар боришини, кейинчалик қўшин қайтишида ҳосилдан фойдаланиш мумкин бўлиши учун қулай ерларга дон экилишини ҳам назарда тутган эди. Бундан ташқари, кутилмаган шароитлар учун мингдан ортиқ урғочи туя лашкар орқасидан бориши, мушкул ҳолларда уларнинг сутидан озуқа сифатида фойдаланиш ҳисобга олинган эди. Ўтрорга келинган кундан бошлаб Соҳибқирон ҳар оқшом амирлашкардан қўшиннинг аҳволи ва кайфиятини сўраб-суриштириб турарди.

Йигирманчи куни Амир Темур нохуш хабар

эшитди. Тобора кучайиб бораётган совуқ қўшин кайфиятига ёмон таъсир кўрсатган, улар ўртасида толиқиш ва тушкунлик аломатларини пайдо қилган эди. Соҳибқирон ўйга чўмди. Ҳа, совуқ қаттиқ Амударё ва Сирдарё устидаги музнинг қалинлиги 2-3 тирсакка етибди. Қорнинг қалинлиги эса икки найза узунлигига борибди. Қўшинга кўтаринки руҳ бағишлаш даркор, бунинг учун эса шахсий ибрат керак.

– Лашкар совуқдин безорму? – деб кулди Соҳибқирон миясига келган фикрдан завқланиб. – У ҳолда сартарошни чорлангиз чодир олдига.

У ҳайратланган мулозиму саркардаларига қараб, давом этди:

– Соч-соқолимни очиқ ҳавода олдирамен.

Остларига пўстин ташлаб, гулханлар яқинида дава қурган жангчилар шу қаҳратонда бошьяланг ҳолда, енгил кийимда чиққан ҳукмдорларига ажабланиб қарашди. Соҳибқироннинг қаҳратонни менсимай қилаётган бу иши лашкар ўртасида яшин тезлигида тарқалди. Оддий аскардан тортиб мингбошига қадар барча-барча ҳукмдорга таҳсинлар ўқиб, ўзларидан, заифликларидан уялишди. Етмишдан ошган саркарда совқотмасаю, нега улар, навқирон ёшдагилар қаҳратондан нолишади?

Юнус фаранги эса Ўтрорда Амир Темур билан охирги кунгача бирга бўлиб, кўрган-кечирганларини қайд этиб борди. Буюк ҳукмдор ҳақида кейин, насиб этса юртига қайтганда, катта асар ёзишни ният қилди. Соҳибқирон вафотидан кейин Юнус Шохруҳ Мирзо билан Хиротда, сўнг эса Мирзо Улугбек ҳузурида – Самарқандда яшади. Бавариянинг бу ажойиб ўғлини Иоханнес Шилтбергер Соҳибқирон ва унинг ўғиллари

хамда неваралари хизматида бутун ёшлигини ўтказди. Ва ниҳоят, унинг холис нияти амалга ошди. Иоханнес Шилтбергер она юрти Баварияга қайтишга муяссар бўлди. Ўттиз йиллик айрилиқдан сўнг ота-онаси, опасингиллари ва ёру биродарлари билан дийдор кўришди. Кейин Амир Темур ва унинг ҳарб санъати ҳақида хотиралар ёзди, Соҳибқирон номини бутун Европага танитди. Иоханнес Шилтбергер биринчи немис темуршуноси сифатида тарихга кирди⁴⁷.

Амир Темурнинг оламшумул шухрати ҳақида кўплаб янги тадқиқотлар юзага келди. Бўриной Аҳмедов, Ашраф Аҳмедов, Турғун Файзиев каби таниқли темуршунослар қаторига яна кўплаб олим, журналист ва ёзувчилар келиб қўшилди. Хусусан, Ҳамдам Содиқовнинг «Соҳибқиронга ўғил бўлган испан кироли»⁴⁸, «Бешинчи дарвеш»⁴⁹, «Соҳибқироннинг сўнгги жумбоғи»⁵⁰, «Амир Темурнинг сўнгги сафари»⁵¹ каби очеркларида Амир Темур ҳаёти ва фаолиятига оид қизиқарли маълумотлар бор. Ўзбек миллий журналистикаси ва миллий маданиятида истиқлол даври кенг уйғониш даври эканлигидан далолат беради. Мустақилликнинг шарофати ила эмин-эркин ижод қилиш имконияти туғилди, ўтқир зиёлилар авлоди Соҳибқирон Амир Темур бобомизга бўлган эҳтиромини матбуотнинг бош вазифаси, асосий мавзуи даражасига кўтарди⁵².

1991-2003 йиллар мобайнида ўзбек матбуотида Амир Темурга бағишланган юзлаб очерклар, ҳикоялар ва лавҳалар эълон қилиндики, уларда бой тарихий манбалар асосида Соҳибқирон шахси, оиласи, фаолияти хусусида кўпчиликка номаълум маълумотлар ўрин олди. Ҳозир ҳам Амир Темурга бағишланган мақолалар матбуотда доимий ва изчил равишда ёритиб

келинмоқда. Соҳибқироннинг адолатли ҳукмдор бўлганига оид бир лавҳа (Х.Содиқовнинг «Фозиллар шаҳри» лавҳаси) диққатга сазовордир. Бу лавҳада Амир Темурнинг форс ўлкасига ҳарбий сафарида Битрул шаҳри одамлари билан учрашгани ҳақида ҳикоя қилинади. Амир Темур шаҳар оқсоқоли Хусаён Ибн Исҳоқ билан суҳбат қилади.

«Эсимни таниганимдан бери, - дейди оқсоқол, - Битрулда ўғирлик бўлмагандек, одам ўлдирган киши ҳам йўқдир. Икки одам ўртасида жанжал чиқиб, баланд овозда сўзлашгани, сўкинганини хотирлай олмайман. Талоқ масаласи ҳам ҳозиргача содир бўлмаган. Ворислар мол талашиб даъволашмагандек, бирининг молини бири ўзлаштирган эмас. Бирор масала чиқса, менга келишади, қароримни эса мунозарасиз бажаришади»⁵³.

Имомнинг ўзи ҳам деҳқончилик қилар экан. Ҳар куни бомдод намозини ўқигач, кетмонни елкасига ташлаб ишга кетар, пешин намозига келиб, жамоат билан намозни ўқигандан кейин яна далага қайтарди. Шаҳар халқи ёшидан қатъи назар, эркак-аёллар ўқуви учун махсус вақт ажратган. Амир бўлсин, деҳқон бўлсин, чўпон ё хунарманд бўлсин, бу шаҳарда ҳар ким фозил бўлиб етишарди. Уларнинг камтарлиги ва камсуқумлиги Темурни қоят ажаблантирди. У одамлари ҳалол ва пок бу шаҳарга «Дорул-илм вал амон», яъни «Илм ва омонлик даргоҳи» унвонини бериб, шаҳарни солиқлардан бутунлай озод қилади⁵⁴. Чиндан ҳам Амир Темур фозиллар шаҳрига фозилона муносабатда бўлган.

Амир Темур омили халқимизда, миллий гурур ва ватанпарварликни ўстиришга хизмат қилади. Шунинг учун ҳам Соҳибқирон ҳақидаги материаллар

мамлакатимиз оммавий ахборот воситаларининг доимий мавзусига айланган.

Мустақиллик йилларидаги эркинлик бу ҳарб илми даҳосининг серқирра фаолиятини чуқур очиб беришга имконият яратди. Унинг ўз халқи ва жаҳон ҳамжамияти олдидаги хизматлари бўйича янгидан-янги маълумотлар кенг аҳолига ошқор бўлди. «Сухбатдош» ва «Қалб кўзи» ҳафтаномалари, «Сирли олам» журнали, «Туркистон», «Қишлоқ ҳаёти» газеталарида Ҳ.Содиқов қаламига мансуб очеркларда Соҳибқирон ҳаётига оид янги маълумотлар берилган. Хусусан, Амир Темурнинг юртимиз учун денгизга йўл очиш ва денгиз флотини яратишга доир ҳаракатлари ҳақида адабиётимизда ҳали сўз очилмаганди. Муаллиф хориж манбалари таҳлили асосида Амир Темурнинг шу соҳадаги фаолиятини ёритади. Уларнинг туб мағзи қуйидагилардан иборат:

1402 йил декабрида Европа рицарларининг Эгей денгизи соҳилидаги сўнгги таянчи Смирна-Измир қалъаси Амир Темур қўлига ўтади. Энди етти иқлим ҳукмдори учун Буюк Ипак йўлидан ташқари денгизга ҳам йўл очилган эди.

Соҳибқирон ўзининг фавқуллодда олдиндан кўра билиш истеъдоди ила денгиз йўлининг келгусидаги улкан аҳамиятини яхши англади. Эҳтимол, у ўшанда юз йилдан сўнг Буюк денгиз йўли очилиши ва жаҳон савдо-сотиғи қуруқликдан сувликка ўтишини сезган бўлса, не ажаб.

Амир Темурнинг «таржимаи ҳоли» форсча матни «Мен, Фотиҳ Темур» қўлёзмасида шунга оид қизиқ маълумотлар келтирилади. Унда Анқара остонасида асир олинган Туркия султони Йилдирим Боязид билан

Темурнинг «Денгизлар маликаси» деб ном олган Шарқий Рим империяси - Византиянинг денгизга йўлни тўсиб тургани ва уни таслим қилишга оид ўзаро маслаҳатлари ҳам ёзилган.

Соҳибқирон Боязиддан кема яшаш учун қандай ёғочлар кераклигини сўрайди. «Йилдирим Боязид: «Икки нав ёғоч лозим. Унинг бири - баллут ёғочи. Бу бизларда йўқ. Иккинчиси - жангил қарағайининг ёғочи», - деб жавоб беради. Шунда Темур яна сўрайди: «Кемаларни бошқа ёғочлардан қилиш мумкин эмасми»? Боязид унга жавобан шундай дейди: «Қатта кемаларнинг ўқ ёғочини Табриз ёғочларидан қилиш мумкин бўлса ҳам қаттиқ шамол келганда унинг синиб кетиш хавфи бор. Аммо жангил қарағайи - Сановбарнинг ёғочи фаранг мамлакатларида кўп топилади. Жуда чидамли бўлади. Ҳар қандай бўронда эгилса ҳам синмайди. Табриз ёғочларидан кеманинг тепасини яшаш мумкин, фақат уч ҳафтадан ортиқ сувда туришга чидамайди. Баллут ёғочи эса элик йилгача сувда турса ҳам ҳеч нарса бўлмайди».

Амир Темур шу мавзуда Султония епископи Жоанн билан ҳам суҳбатлашган. У Францияга Соҳибқироннинг ўзаро савдо-сотиқни йўлга қўйиш зарурлиги ҳақидаги мактубини элтган ва жавобини олиб келган эди. «Фаранг тужжорлари, - деб ёзган эди Темур, - бизнинг мамлакатимизга молларини олиб келиб сотмоқлари мумкин бўлганидек, бизнинг тужжорлар ҳам сизларнинг мамлакатларингизга молларини олиб бориб сотсинлар, бу билан икки мамлакатнинг эҳтиёжлари йўлга қўйилади».

Епископ Жоанн Соҳибқиронга француз қиролининг мактуби ва совғаларини топширгандан сўнг, Амир

Темурнинг ўз флотини тузмоқчи эканидан хабардор бўлади.

– Дунёнинг энг яхши кемалари фарангда ясалади, – дейди у. – Лозим кўрсангиз ҳар қандай кема бўлса мис билан ясалмоғи мумкин. Фарангларда мис кам бўлгани учун жуда қадрлидир. Сизда эса мис мўл, шунинг учун қадри йўқ.

Амир Темур:

– Фаранг подшоҳи нечта кема бера олади?

Епископ:

– Фарангда кема шу қадар кўпки, минг дона сўрасангиз ҳам беради.

– Бу бизга етарли эмас.

– Фаранг кемалари улкан ҳажмдаги кемалардир. Ҳар бир кемага беш юз киши жойланади. Агар фаранг подшоҳи беш юз кема берганда ҳам Сизнинг барча қўшинингизга кифоя қилади..

Аслини олганда, «Мен, Фотиҳ Темур» қўлёзмасида айтилишича, Амир Темур ихтиёрида беш-ўн кемадан иборат флот бўлган. Аммо Францияга буюрилган беш юз кема нима бўлгани манбаларда учрамайди..

Шоҳруҳ, Улуғбек ва Бобур Мирзолар ҳам, Шайбоний, Аштархоний ҳукмдорлар ҳам, ўзбек хон ва амирларидан биронтаси ҳам бундай улуғ ишга қўл уролмадилар. Соҳибқирон қўлга киритган буюк имкониятни бой бердилар.

Буюк ипак йўлини тиклаш ва денгизга йўл очишдек буюк мақсадни амалга ошириш вазифаси эса ҳур Ўзбекистон Республикаси Президенти Ислом Каримов зиммасига тушди. Бу бир қарашда тасодифдек кўриниши мумкин. Аммо унинг замирида тарихнинг темир қонунияти мужассам.

Ислом Каримовнинг Амир Темур таваллудининг 660 йиллигига бағишланган халқаро илмий конференцияда сўзлаган нутқида ҳам шундай фикр бор эди: «Кимки Амир Темур Қадимий Туркистон заминида тасодифан пайдо бўлган деса, хато қилади. Нега деганда ҳеч нарса тўсатдан пайдо бўлмайди. Ҳамма нарсанинг ўз қонунияти бор...

...Амир Темур бундан 600 йил аввалроқ ҳеч қандай давлатнинг қўшинлари билан ўзаро алоқа тузмасдан, яъни бугунги тил билан айтганда, ҳамкорликсиз истиқболи бўлмаслигини теран ва яхши англаган. Шу сабабли, у Европа ва Осиёни боғлашга хизмат қилган улкан ишларни амалга оширган. Бир томондан - Хитой, Ҳиндистон, бир томондан - Франция ва Англия, яна бир томондан - Рум, Испания, Италия, Миср ва бошқа давлатлар билан алоқалар ўрнатган ва шу муносабатларни мустаҳкамлашга уринган⁵⁵.

АМИР ТЕМУР ДАВЛАТИ БИЛАН ЕВРОПА ДАВЛАТЛАРИ МУНОСАБАТЛАРИ

Давлатимиз раҳбари ҳақли равишда қайд этиб ўтганидек: «Ҳали телефон, телеграф, коммуникация воситалари бўлмаган бир шароитда Амир Темур Шарқни Ғарб билан тинчлик, тижорат, элчилик йўли воситасида бирлаштиришга ҳаракат қилган»⁵⁶.

Бинобарин, тарихий манбалар Амир Темур давлатида мамлакат ҳаётининг барча соҳалари каби ташқи алоқалар масаласига ҳам катта эътибор берилганлигини кўрсатади. Бундай муносабатлар кўлами шу

қадар кенг бўлганки, Шарқда Хитойдан Ғарбда то Европа давлатларигача бунга дахлдор ҳисобланган. Ўша даврда халқаро майдонда муттасил алоқа боғлаб турилган. Тарихий асарлар ҳамда Амир Темур билан хорижий давлатлар ҳукмдорлари ораларида олиб борилган ёзмалар, яъни сақланиб қолган мактублар нусхалари бундан гувоҳлик беради. Кенг кўламли хорижий муносабатлар доирасида Темур давлати билан Европа давлатлари муносабатлари алоҳида аҳамият касб этади.

Тарихий манбаларда Темур давлати билан Ғарбнинг бир қанча қиролликлари орасида кечган қизғин муносабатлар ҳақида кўплаб маълумотлар учрайди. Уларга бағишланган тадқиқотлар олиб борилиши натижасида М.М.Александреску Дерсканинг «La campagne de Temur en Anatolie»(1402 йил)⁵⁷, З.В.Тўғоннинг «Timurs Osteuropapolitik»⁵⁸, И.И.Умняковнинг «Ўрта Осиёнинг XV аср бошларидаги халқаро алоқалари»⁵⁹, Л.Керен ва А.Саидовларнинг «Амир Темур ва Франция»⁶⁰, Х.Исматуллаевнинг «Византия тарихида Амир Темурнинг ўрни»⁶¹ сингари бир қанча китоб ва мақолалар дунё юзини кўрди. Табиийки, бу тадқиқотлар эвазига XIV аср Марказий Осиё ва Ғарб муносабатлари тарихи соҳасидаги анча бўшлиқлар тўлдирилди.

Маълумки, XV аср бўсағаси Европа ва Кичик Осиё учун ҳам катта ўзгаришлар даври бўлди. Айниқса, Европа давлатларининг энг сара рицарлари жалб этилган «Салб юриши» аввалги кудратини йўқотиб, 1396 йилда Болгариянинг Никопол шаҳрида салб лашкари ва усмонийлар орасида бўлиб ўтган катта жангда Европа рицарлари қайта ростланмас даражада мағлубиятга учради. Бу даврга келиб, Усмонийлар

давлати Кичик Осиёда кенг қулоч ёзди, у Болқон ярим ороли ҳудудларини ҳам бўйсундира бошлаган бир даврда, у билан ёнма-ён ҳаёт кечираётган Византия империяси жуда танг ҳолатга келган эди. Император Мануил II Палеолог (1391-1425 йиллар) пойтахти бўлган Константинопол ташқарисидаги барча ҳудудларидан ажралиб бўлганди. Византия тарихида унинг ҳудудига хунлар, аварлар, араблар, булғорлар хужум қилганлиги маълум, аммо бу давргача Константинопол ҳеч қачон душман ихтиёрига ўтмаганди⁶². Бу сафар Константинопол ҳам катта хавф остида қолганди. Император Мануил II Палеолог вақтинча ўз ўрнига ноиб Иоанн VII Палеологни тайин этиб, ўзи 1399 йилда Усманийлар давлатига қарши кураш учун ёрдам олиш илнжида Европа қироллари ҳузурига жўнаб кетади. Бироқ Европа қироллари Византия императорининг таклифига ижобий жавоб беришга ботина олмас эдилар. Чунки улар 1389 йилдаги Косова жангида Сербия мағлубияти, 1393 йилда Болгариянинг забт этилиши, 1396 йилги Никопол жанглари мисолида Усманийлар давлатининг қудратини яхши англаб олган эдилар.

Худди шу даврда Амир Темурнинг етти йиллик юриш (1399-1404)га отланиши Кичик Осиё ва Европада юз бераётган воқеалар ривожига кескин бурилиш ясади. Энди Усманийлар давлати олдида жиддий хавф турган эди. Усманийлар султони Йилдирим Боязид (1389-1402) ва Амир Темур ораларида амалга ошган ўзаро муносабатлар ўз тарихига эга⁶³. Ҳар икки давлат орасида элчилар қатнаб турдилар. Орада пайдо бўлган низонинг сабаблари мазкур икки ҳукмдорнинг ёзишмаларида яққол кўриниб туради. Орада олиб борилган

сиёсий муомала наф бермайди. Натижада, тарихда «Анқара жанги» (1402 йил 27 июль) номи билан муҳрланган жанг юз бериб, у Усманийлар давлатининг мағлубияти билан яқунланади. Бундай натижа Европа учун айни муддао эди. Халқ орасида бу воқеа бир неча асрлар давомида унутилмади. Бу ҳақда Халкондил, Дукас, Францесларнинг тарихий асарлари, Кристофер Марло, Николас Прадон, Николас Роу ва улар сингариларининг 25 га яқин Анқара жанги мавзусидаги драма, трагедия ва новеллалари яратилди. Анқара жангидан аввал ва сўнг Амир Темур билан Европа давлатлари ҳукмдорлари орасида ёзишмалар анча авж олганининг гувоҳи бўламиз.

Тарихдан маълумки, Амир Темур илк мактубларидан бирини Византия муваққат императори Иоанн Палеолог номига йўллайди. 1402 йилнинг 15 майида битилган ушбу мактубда Амир Темур, асосан, Усманийлар давлатига қарши юришга тайёрланаётгани ҳақида хабар беради ҳамда Иоанн Палеологдан усманийларга денгиз орқали ҳужум учун 20 та кемани Трапезундга юборишини сўрайди. Ушбу мактубни Исаак исмли элчи Византияга етказган. Шунинг ҳам алоҳида қайд этиш керакки, мактубнинг аввалида Амир Темур Константинополдан келган Франческо ва Александр исмли элчиларнинг мактуб келтирилганликлари ҳақида ёзади. Демак, Мануил II Палеолог Европага кетгандан сўнг Иоанн Палеолог вазиятни тўғри баҳолаб, Амир Темур билан мулоқотта киришишни мақсад қилиб қўйган ва келишув таклифи билан ўз элчиларини Амир Темур ҳузурига йўллаган. Қолаверса, ушбу хатда Франческо биринчи бор элчилик миссияси билан Темур ҳузурига келаётганида

Трапезунд императори Мануил III Комнин (1390-1417) унга тўсқинлик қилгани ва бу воқеадан сўнг Амир Темур Трапезундга юриш қилиб, уни ўзига тобе этгани ҳақида хабар берилади. Шу сабабли Боязиднинг элчилари келганлиги ва Византия элчиси Франческонинг бу элчиларга қарата: «Шу кунга қадар Константинопол ва Пера Боязидга тўлаб келган ўлпонни энди Амир Темурга тўлашни истайди», деган сўзларини келтиради. Бундан кўринадики, Византия империяси XIV аср охирларида Усманийлар давлатига ўлпон тўлаш ҳисобига жон сақлаб турган. Анқара жанги эса Византия империяси умрини то 1453 йилга қадар тахминан яна 50 йилга узайтирган. Шунинг учун ҳам ушбу мактубда Константинопол билан бирга, унинг ҳудудидаги Пера шаҳри ҳақида ҳам сўз юритилади.

Савдо учун қулай бўлган Пера шаҳри Амир Темур билан бўлган муносабатларда, энг аввало, савдо-иқтисодий манфаатни кўзда тутади. Генуялик тожир Жакомо де Орадонинг Венецияга ёзган мактубида Амир Темурнинг элчилиги ҳақида маълумот учрайди. Крит оролидан 1401 йилнинг сентябрида ёзилган бу мактубда хабар берилишича, Перага 1401 йилнинг 19 августида Генуя (Италиядаги порт шаҳар)га қарашли кемада Амир Темурнинг икки элчиси келган, улар орасида Доминикан роҳиби Франциск (Франческо) ҳам бўлган. Энг асосийси, бу элчилар юнонларни Боязид билан келишувларидан воз кечириш мақсадида келганлиги қайд этилади.

Орадо Перага келган элчиларга берилган жавобдан беҳабарлигини таъкидлаган. Лекин тарихчи Гиоргио Стелланинг ёзишича, Перадаги генуяликлар Амир Темур байроғини унга ҳурмат ва хайрихоҳлик белгиси

сифатида шахар узра кўтарганлар⁶⁴. Бундан ташқари, Перага келган элчиларга берилган жавоб ижобий эканлиги Амир Темур Византия императорига ёзган мактубида ўлпон тўлови борасидаги сўзларидан ҳам яққол кўриниб турибди.

Сохибқирон давлатининг Франция билан муносабатлари ҳам кўпроқ Темур ва Боязид ораларидаги низо билан боғлиқ ҳолда кечган, десак, асло муболаға қилмаган бўламиз. Амир Темур номидан Франция қироли Карл VI Валуа (1380-1422) номига ёзилган икки мактуб ва қиролнинг Амир Темурга йўллаган жавоб мактуби бизнинг давримизгача етиб келган⁶⁵.

Биринчи мактубни Амир Темур қисқа саломлашувдан сўнг роҳиб Францискнинг қирол мактуби билан етиб келганлиги ҳақидаги хабар билан бошлайди. Франция қиролининг ҳарбий юриши ҳақидаги хабарлардан воқиф бўлганини ҳам таъкидлайди. Мактубдан кўзланган асосий мақсад - Амир Темурнинг Карл VI билан мунтазам ёзма мулоқотлар олиб бориш ва икки мамлакат савдогарларининг қатновини йўлга қўйиш борасидаги орзу-истакларидан иборат бўлган. Мактуб битилган сана 1402 йил 1 августга тўғри келади. Гарчи мактуб Анқара жангидан сўнг битилганига қарамай, унда жанг ҳақида эслатилмайди.

Карл VI номига битилган иккинчи мактубда эса муқаддимадан сўнг Франциядан хабарларни келтирган архиепископ Иоанн⁶⁶ ва роҳиб Францисклар номи тилга олинади. Ушбу мактубда Анқара жангида қўлга киритилган ғалаба марказий ўринни эгаллайди. Мактуб интиҳосида биринчи мактубдаги сингари савдогарлар қатновини йўлга қўйиш истаги билдирилади. Бу мактуб охирига ҳам аввалги мактубдаги сана битилган.

Ўз навбатида, Франция қироли Амир Темурга жавоб йўллар экан, архиепископ Иоанн номини тилга олади ва у орқали усмонийлар билан бўлган жангда қўлга киритилган ғалаба ҳақида хабар топганини маълум қилади. Шу билан бирга, мактубда савдо алоқаларини йўлга қўйиш мавзусига кўпроқ эътибор берилган. Мактуб интиҳосида эса насроний фуқарога мурувват кўрсатаётгани учун Амир Темурга Карл VI ўз миннатдорчилигини билдиради. Ушбу мактуб 1403 йилнинг 15 июнида битилган.

Темур давлати ва Усмонийлар султонлиги ораларидаги низо Англияни ҳам бефарқ қолдирмаган эди. Қирол Генрих IV Ланкастер (1399-1413) нинг Амир Темур номига йўллаган мактуби сақланиб қолган⁶⁷. Франция билан ёзишмалар сингари, ушбу мактубнинг ҳам асосий мазмунини савдо алоқалари ва Анқара жанги мавзуси ташкил этади. Англия қироли ўз мактубида Амир Темурнинг мактуби архиепископ Иоанн орқали саройга етиб келгани ҳақида баён этади. Шунингдек, қирол Франческо Сатру номини ҳам тилга олиб, ушбу шахс орқали илгари Амир Темурга йўллаган хабарлари ва тижорий алоқаларни йўлга қўйиш борасидаги истакларини маълум қилганлиги ҳақида ёзади. Демак, илгари ҳам Амир Темур билан Генрих IV ораларида муносабатлар бўлиб турган. Бу муносабатларда дипломатик миссияни, юқорида айтиб ўтганимиздек, Франческо Сатру адо этган.

Иоанн Галонифонтибус эса сўнгги муносабатларда элчиликни бошқарган. Амир Темур билан Англия ва Франция қироллари ораларидаги ёзишмаларнинг форс тилидан лотинга ҳамда лотиндан форсийга таржималарини ҳам ўзи амалга оширган. Мавриди келганда,

шунини эслатиш жоизки, Иоаннинг Францияга ташрифоти ҳақида «Франклар фаолияти хронографияси» солномасида ҳам маълумотлар учрайди. Унда 1403 йилнинг май ойида Иоаннинг Парижга етиб келгани, қирол томонидан қабул қилингани, ташрифнинг мақсади кабилар ҳақида ҳикоя қилинади. Бундан ташқари, мазкур солномада Иоаннинг Амир Темур ҳақида француз тилида бир асар ҳозирлаганлиги қайд этилади. Франклар хронографиясида «Темур ва саройи ҳақида хотиралар» асари ҳақида сўз бормоқда. Иоаннинг 24 бўлимдан иборат бу асари, номидан кўриниб турганидек, Амир Темур шахси ва давлати ҳақида анча муҳим маълумотларни қамраб олган. Хусусан, асардаги «Темурбек ҳокимияти остидаги ҳудуд ва шаҳарларда ўрнатилган тартиблар» мавзусидаги бўлимда қуйидаги қизиқарли маълумотларни учратамиз:

«...У (Амир Темур) мамнуният билан хорижий савдогарлар билан мулоқотда бўлади, уларга ҳомийлик қилади, ёрдам кўрсатади, айниқса, мамлакат ҳудудида насронийлар ва фарангларнинг хавфсизлигини таъминлаб туради. Кўпгина ерларда қонунсиз олинаётган бож ва солиқларни бекор қилди. У савдогарлар хавфсизлигини катта тадбиркорлик билан таъминлади: Агар унинг (Амир Темурнинг) мамлакатининг қайси ерида бўлишидан қатъи назар бирор савдогарнинг моли юрат қилинишига йўл қўйилса, шу ер ҳокими савдогарга таланган молининг икки баробарини, Темур хазинасига эса беш баробарини жарима сифатида тўлаши лозим эди. Бу фармон ижросини (назорат қилиш) бўйича барча ерларга мансабдор шахсларни тайинлаб адолатни барқарор этиб туради...» Мазкур асарнинг «Темурбекнинг дини ва эътиқоди» номли

бўлимида қуйидаги сатрларга дуч келамиз:

«У хорижликларга илтифот кўрсатади, у насронийлар, айниқса, фарангларга нисбатан зўравонлик қилинишига йўл қўймайди. У ўз мамлакатада уларнинг эркин кун кечиришларини таъминлаган ва уларга у ердаги қонунлардан фойдаланишга, черковлар қуришга ва айниқса, савдогарларга хизматларини худди насроний халқларникидек адо этишларига имкон беради...»⁶⁸.

Айни чоғда Темур давлатининг Арагон⁶⁹ ва Кастилия⁷⁰ қиролликлари билан олиб борган муносабатлари тарихи ҳам ғоят сермазмундир. Мазкур қиролликлар бошқа Европа давлатлари сингари Амир Темурнинг Ғарбга қилган сафарини синчковлик билан кузатган эди. Амирнинг бирин-кетин истилолари ҳақидаги хабарлар эса Арагон қироллигининг Дамашқ ва Александриядаги консули Антонио Аметлер воситасида етказиб турилган.

Арагон қироллигига 1402 йил кузида Византиянинг Константин Раллис Палеолог бошчилигидаги элчилари ташриф буюрган эди. Арагон қироли Марти Византия императорига ёзган хатида ўрта осиелик ҳукмдор борасида ўзининг салбий фикрларини билдиради. Кастилия қироли Энрике III ва Бенедикт XIII ларга йўлланган мактублар ҳам шу каби ҳиссиёт билан ёзилган. Лекин кўп ўтмай Арагон қиролининг фикрлари тамомила ўзгаради. У ўзининг Византия императори Мануил II Палеологга 1403 йилнинг июнида ёзган хатида уни Усманийлар давлатининг мағлубияти билан табриқлайди. 1404 йилда эса Султониянинг номи юқорида зикр этилган архиепископи Иоанн воситасида Франция қироли Карл VI ва Англия қироли Ген-

рих IV лар қаторида темурийлар саройини ғалаба билан қутлайди⁷¹.

Кастилия қироли Энрике III де Трастамара (1390-1407) ҳам Европанинг бошқа ҳукмдорлари сингари Анқара жанги воқеаларини синчковлик билан кузатади. Соҳибқирон ғалабаси билан яқунланган жангдан сўнг Энрике III томонидан биринчи элчилик Амир Темур томонидан Кичик Осиёда қабул қилинади. Кастилия қироллиги элчиларидан бўлган Пайо-Майор де Сото майор ва Эрнан Санчес де Паласуелослар қирол номидан Амир Темурни ғалаба билан табриклайдилар. Бунга жавобан Амир Темур Муҳаммад ал-Кеший исмли ўз элчисини Кастилия қироли хузурига мактуб ва турли ҳадялар билан юборади. Амир Темур ўз мактубида Кастилия қиролини Анқара жангида эришилган ғалабадан хабардор қилади⁷².

Ўз навбатида, Муҳаммад ал-Кеший бошлиқ элчиларга жавобан Кастилия қироли яна бир элчиликни Амир Темур хузурига йўллайди. Бу элчиларга бош этиб Руи Гонзалес де Клавихо тайинланади. 1404 йилнинг сентябрида бу элчилар Амир Темур томонидан Самарқандда қабул қилинадилар ҳамда қирол Энрикенинг мактубини топширадилар. Бироқ бу мактуб ва ҳатто унинг нусхаси сақланиб қолмагани ғоят афсусланарли, албатта.

Шуни алоҳида қай этиш жоизки, Руи Гонзалес де Клавихо элчилик вазифасини ғоят олий даражада адо этган. Бу сафар натижасида, кейинчалик дунёга донғи кетган асар⁷³ ҳам битган. Клавихо уни Амир Темур ва Энрике ораларидаги элчилик муносабатлари ҳақидаги маълумотлар билан бошлаб, кейин сафар тафсилотларини баён қилади. Йўлдаги манзиллар, у

ерлардаги ўзига хосликлар, муайян ҳудуд ёки қавм билан боғлиқ тарихга саёҳат, Амир Темур давлатидаги тартиб-қоидалар ҳақида қизиқарли маълумотларни келтиради. Ўзи элчи бўлгани боис Клавихо элчиларни қабул қилиш маросими, элчилик хизмати билан боғлиқ масалаларни ғоят батафсил баён этган. Айни пайтда, элчилар Соҳибқирон томонидан олий даражада кутиб олингани ҳам асар мазмунидан аён бўлади.

Тарихий асарларда Темур ва генуяликлар ўрта-сидаги муносабат ҳақида қисқача бўлса-да, маълумотлар учрайди. Жумладан, Шарафуддин Али Яздий ва Низомиддин Шомийларнинг «Зафарнома» асарларида Измир истилосидан кейинги воқеалар тафсили баён этилар экан, фаранглар улуғларидан Соқиз оролига ҳоким бўлиб турган Субах (Шарафуддин Али Яздий, 869-бет) ёки (Низомиддин Шомий, 347-бет) исмли ҳукмдор номидан элчи келгани ва итоат билдириш билан бирга, жузья ва хирож тўлашни ўз зиммасига олишини маълум қилгани ҳақида маълумотлар берилган.

Шу ўринда, фурсатдан фойдаланиб, Амир Темур давлати билан Шарқий Европа давлатлари муносабатлари масаласига ҳам эътиборни қаратадиган бўлсак, айтиш мумкинки, бу муносабатлар, авваламбор, Темур давлатининг шимолдаги қўшниси Олтин Ўрда билан узвий боғлиқ ҳолда амалга ошган. Маълумки, 1395 йилда Амир Темур билан бўлган жангда Тўхтамишхон енгилди. Тўхтамишхоннинг бундан кейинги фаолияти ҳақида Амир Темур тарихига доир асарлара деярли эсланмайди. Фақат 1404 йил қиш мавсумида Тўхтамишхон элчиси Қора Хўжанинг Ўтрорда Амир Темур томонидан қабул этилганлиги ҳақида маълумот-

ни учратамиз⁷¹. Бироқ Тўхтамишхоннинг Соҳибқирондан мағлуб бўлганидан кейинги тақдир қизиқиш уйғоштири табиий.

Тарихий манбаларда қайд этилишича, Амир Темур Тўхтамишхонни мағлуб этгач, Олтин Ўрда тахтига чингизийлар сулоласига мансуб Темур Қутлуғни хон этиб тайинлаган. Тўхтамишхон бу мағлубиятдан сўнг Литва қироллигига илтижо этади. Бу даврда жануби-ғарбий Россия, Украина ва Белоруссия Литва қироллиги билан бирлашган эди. Бу даврда кучли нуфузга эга бўлган Тевтон ордени⁷⁵ Польшани ҳам катта хавф остида қолдираётган эди. Мазкур орден хуружидан ҳимояланиш учун Польша ўзига ҳамкор ахтараётган эди. Бу ҳол, ўз навбатида, Польшани ўша даврда қудрати билан машҳур бўлган Литва князлиги билан яқинлашувига олиб келади. Польша қироли Людовикнинг кизи Ядвиганинг Литва князи Ягайло (1377-1434) билан никоҳланиши натижасида 1385 йилда Польша-Литва иттифоқи тузилганлиги ҳақида битим имзоланади. Ягайло ўз амакиваччаси Витовтга ҳар томонлама ёрдам кўрсатиб, унинг нуфузини Қримнинг ғарбига қадар кенгайтиришга муваффақ бўлади. Днепр дарёси бўйидаги ҳудудлар уларнинг ихтиёрига ўтиб қолди. Тарихчи Заки Валидий Тўғоннинг ёзишича, Амир Темур Йилдирим Боязидга 1396 йилнинг баҳорида ёзган хатида Тўхтамишни Литва қироллигидан паноҳ топгани ҳақида хабар берган ва бу Русь, Литва ва Польша иттифоқини «Днепр дарёси ортидаги фаранглар» деб атаган. Бундан ташқари, Темур Тўхтамишни Литвадан паноҳ топиши ўзи учун ҳам, Боязид учун ҳам катта хавф туғдиражагини маълум қилиб, «Днепр дарёси ортидаги фаранг куффорлари

билан ғазо ва жиҳод қилиш зарурати туғилмоқда, биз бу тарафдан, дўстимиз эса у тарафдан душманни бартараф этиш йўлида биргаликда ҳаракат қилмоғимиз лозим ва бу ишларда муваффақият сизга боғлиқ қолмоқда», деб ёзади. Аммо бу мактуб бенаф кетади, чунки Анқара жанги кўп нарсага хотима ясаганди.

Аслида, Тўхтамишхон Олтич Ҷўрдадаги Темур Қутлуғ ва Манғит сулоласидан бўлган Едугелар ҳукмронлигига қарши насроний давлатлар ёрдамидан фойдаланиб, тахтни қайтариб олиш тадоригини кўра бошлайди. Князь Витовт Тўхтамишни мудофаа баҳонаси билан Темур Қутлуғ билан бўладиган жангга тайёргарлик кўрди. Тўхтамишхон билан аҳднома тузиб, Москва князлигига тобе ҳудудлар унга берилишини келишиб олди. Болтиқбўйи олмонлари ва молдавияликларни ёрдамга чақириб, ҳатто Рим папаси Бонифаций IX дан хонларга қарши «салб юриши» дея ижозат (1399 йил 4 май) ҳам олди⁷⁶. Аммо бу юриш муваффақиятсиз якунланди.

Дарҳақиқат, Руи Гонзалес де Клавихо кундалигининг ноширларидан бири И.Мирокова таъкидлаганидек, испанияликларнинг ўша даврдаги Шарққа бўлган қизиқиши, бир томондан, савдо алоқаларини йўлга қўйиш мақсади билан асосланса, иккинчи томондан, Амир Темур Кичик Осиёдан сўнг, агар Европа сари ҳаракат қиладиган бўлса, олдиндан яхши муносабатларни йўлга қўйиб олиш мақсади билан асосланиши мумкин⁷⁷. Шундан ҳам кўриниб турибдики, бу фикрлар фақат испан қиролликлари учунгина эмас, балки бошқа кўплаб Фарбий Европа давлатларига ҳам бевосита алоқадордир.

Юқорида кўриб ўтганимиздек, мактубларнинг

аксариятида олдинроқ олиб борилган ёзишмалар ҳақида ҳам сўз боради. Аммо улар ҳақида фақат эслатилади, холос. Афсуски, ўша мактублар бизгача етиб келмаган⁷⁸. Агар улар бизгача етиб келганда, Соҳибқирон давлатининг Европа давлатлари билан дипломатик муносабатлари борасидаги тасаввурларимиз, шубҳасиз, янада мукамал бўлган бўлур эди.

Бинобарин, истиқлол боис Амир Темур мероси буюк кадрият сифатида улуғланмоқда. «Буюк шахсларни тарих яратади», дейишади. «Соҳибқирон бобомизнинг суронли ҳаётини хаёл кўзгусидан ўтказган мамлакатимиз Президенти И.А.Каримов унга қўшимча қилиб: «Буюк шахсларни миллат қайғуси, халқ дарди яратади», дедики, бунда жуда катта маъно бўлиб, Халқаро Амир Темур ҳайрия жамғармаси, Темурийлар тарихи давлат музейи, Тошкент давлат ҳуқуқшунослик институти томонидан 1999 йилда ўтказилган «Амир Темур ва унинг марказлашган давлат тузиш йўлидаги буюк хизматлари» деб номланган илмий-амалий анжуман материалларида ўз ифодасини топди. Унда А.Зиёев «Ўзбек давлатчилиги тарихи», Ҳ.Бобоев «Мустақил Ўзбекистон - ўзбек давлатчилигининг энг юқори чўққиси», А.Жузжоний «Амир Темур давлатида қонун устуворлиги», А.Ўринбоев «Амир Темур давлатчилигининг хорижий мамлакатлар билан савдо ва дипломатик алоқалари», А.Олимов «Амир Темур салтанатида давлатчилик ва қўшин тузилиши», Т.Файзиев «Темурийлар давлатида аёлларнинг мавқеи ва ўрни», Д.Юнусова «Темурийлар давлатида лавозим ва мансаблар», А.Абдуазизов «Темур ва темурийлар давлатини хорижда ўрганилиши», О.Бўриев «Амир Темур

тарихини ўрганишда ёзма манбаларнинг роли» каби мавзуларда маърузалар қилишди. Шунингдек, 2003 йил 13-14 май кунлари Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузурдаги Давлат ва жамият қурилиши академиясида «Темурийлар даври меъморчилиги археоматериаллари» мавзусидаги халқаро илмий семинар бўлиб ўтди. Унда Б.Аминов, А.Сағдуллаев «XX асрнинг 20-80-йиллари архив материаллари темурийлар даври меъморчилик ёдгорликларининг ҳолатини ўрганиш манбаи сифатида», Н.Нишонбоев «Темурийлар даври меъморчилик ёдгорликларини тиклаш ва таъмирлашни геодезик таъминлаш», Н.Б.Немцева «Темурийлар даври Бухоро воҳаси кулолчилиги», Ю.Ф.Буряков, Г.Богомоллов «Темурийлар даври нақшли сопол идишлари» каби маърузалар ҳам Амир Темур бой меросига ҳурмат ва эҳтиромнинг ифодасидир.

Айни чоғда, Амир Темур ҳақидаги ҳақиқатни тиклаш ва Соҳибқирон шахсининг биз билган ва билмаган томонларини ёритишда Халқаро Амир Темур жамғармаси газетаси – «Соҳибқирон юлдузи»нинг ҳиссаси ҳам алоҳида бўлганлигини кўрсатиб ўтиш мақсадга мувофиқдир. Хусусан, бу газетада босилган Йўлдош Парданинг «Олмон аслзодаси Соҳибқирон хизматида» мақоласи диққатга сазовор. Унда Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллигига бағишланган тадбирларда қатнашган германиялик профессор Тильман Нагелнинг «Соҳибқирон Амир Темур» китоби ҳақида фикр юритилади. Мақолада Амир Темур кўлида хизмат қилган немис рицари ҳақида кўплаб аниқ далиллар келтирилади.

Шунингдек, «Соҳибқирон юлдузи» газетасида Руи Гонзалес де Клавихонинг «Самарқандга, Амир Темур

саройига саёҳат (1403-1406) кундалиги» (1997 йил, 1-22-сонлар), Ричард Нильсон (АҚШ)нинг «Ҳарбий стратег ва улкан сиёсатдон» (1996 йил, 2-сон), А.Абдуазизовнинг «Жаҳонгирнинг хорижий алоқалари» (1997 йил, 10-сон) мақолалари ва Соҳибқирон бобомизнинг хорижий эллар билан муносабатларига доир бошқача қатор қизиқарли материаллар эълон қилинди.

Ҳақиқатан ҳам ўзбек матбуотининг тарихни ўрганиш (илмий тадқиқот ишлари олиб бориш), ундан сабоқ олишнинг, ўзликни англашдаги аҳамияти беқиёсдир. Истиқлолдан кейин янгилашиб, тозариб бориш жараёнида тарих мавзуси ўзгача ҳаётий эҳтиёж даражасига кўтарилди. Унинг самаралари тарихга янгича назар билан қараш ва уни чуқур англаб етиш туфайли ўзгаришларни теран англашга хизмат қилди. Элга маърифат тарқатиш, эл маънавиятини юксалтиришда матбуот катта ҳисса қўшди. Академик Бўрибой Аҳмедов 1994 йили «Амир Темур» тарихий романини ёзди. Жамоатчилик бу асарни қизиқиш билан кутиб олди. Ушбу тарихий романдаги воқеалар, шахслар аниқ тарихий далилларга асосланган, барчаси туркий, форсий ва арабий манбалардан олинган, саналаригача кўрсатиб қўйилган. Бу асар Амир Темур ҳаёти ҳақида муҳим манба сифатида қадрли эканлигини эътироф этиш даркор. Шунингдек, Улуғбек Абдуллаевнинг «Амир Темурга қарши иттифоқ» мақоласи араб ва турк манбаларига мурожаат этиб ёзилган. Унда Соҳибқирон Амир Темурнинг Кичик Осиё ва Шомда олиб борган жангу жадаллари ҳақида ҳикоя қилинади⁷⁹.

Пиримқул Қодиров «Она лочин видоси» номли янги

романида Амир Темурнинг келини, Шохруҳ Мирзонинг ёстиқдоши, мураккаб тақдирли Гавҳаршодбегим тиморли асар марказида гавдалантириб берилди. Гавҳаршодбегимнинг орзу-умиди парчаланиб бораётган даврда, унинг саклаб қалиш, ягона қудратли салтанатни тиклаш эди.

Абдулла Орипов «Соҳибқирон» шеърий драмасида Амир Темур ҳаётини турли фасллардан иборат лавҳалар билан рамзий ифодалашга эътиборни қаратади. Драмада, Амир Темурнинг мамлакат тақдири, унинг келажаги ҳақида башоратомуз сўзлари ҳозирги кунларимизга ҳамоҳангдир.

Маъруф Жалилнинг «Соҳибқирон Темур», Тўра Мирзонинг «Соҳибқирон бобомиз ҳақида» драмалари ҳам Амир Темур мавзусини ёритишга бағишланган бўлиб, ушбу асарлар ўзликни англаш туйғулари билан йўғрилгандир.

Ўзбекистон матбуотида - республика, вилоят, туман ва ҳатто кўптиражли газеталарда Амир Темур мавзуси алоҳида ғурур билан тарғиб этилди⁸⁰. Гулжамол Асқарова (Зулфия номидаги Республика Давлат мукофотининг соҳиби)нинг қуйидаги «Соҳибқироним» шеъри ҳам озод Ватанимизда улуғланган Амир Темур бобомизга бағишланади:

Минг йиллик тарихга гувоҳ ўзингиз,
Ҳам юртга султону сипоҳ ўзингиз,
Туркистон тахтида додхоҳ ўзингиз,
Сизни чорлайверар озод Туроним,
Боқинг юртингизга Соҳибқироним.

Худодан ўзгасин юзи қародир,

қиқотида эса тарихий хотирани тиклаш ва янги тарихни яратиш концепцияси қуйидагича хулосаланди: «Аждодлари буюк бўлган, жаҳон цивилизацияси ва инсоният тараққиётига жуда катта ҳисса қўшган маданиятга дахлдор фуқаро қалбида ўтмишини ўрганиш орқали миллий гурурининг уйғониши мамлакат мустақил тараққиёт йўлини танлаган бир пайтда катта ижтимоий-маънавий қудрат ва улкан сиёсий ирода кучи бўлиб хизмат қилади. Ана шу англаш жараёни инсоннинг ўзини ўзи янгилашга, ўзини ўзи маънавий покланишига, ўзини ўзи ислоҳ қилишига олиб келади»⁸².

Демак, тарих фақат ўтмиш ҳақидаги маълумотлар ёки тушунчаларни ифодалаш билан чекланмайди. Унинг буюк қудрати, тарбиявий кучи, мураббийлик моҳияти ўтмишни ўрганиш, тадқиқ этиш орқали бугунни баҳолаш, бугунни англаш, бугунги одамларни тушуниш ва уларни йўлга солиш борасидаги фикрларни, ғояларни ўзида мужассам этганида намоён бўлади. Зотан, тарихга ана шу нуқтаи назардан қараш ҳамда унинг барча имкониятларини инсон маънавиятига тўла сафарбар этиш ғоят муҳим аҳамиятга эга⁸³.

ТАРИХИЙ–МАДАНИЙ МЕРОС ЧЕГАРА БИЛМАС

Ҳеч шубҳасиз, “ҳар бир халқнинг ўз тарихини ўрганишга интилиши, унинг чуқур илдизларига мурожаат этиши табиий жараён ҳисобланади. Аслида, тарихнинг ўзига хос хусусияти ва муҳим аҳамияти тарихий сабоқлар, бой маънавий, юксак ахлоқий-

умуминсоний кадриятлар мисолида яратувчилик ва эзгуликка интилиш туйғуларини тарбиялаши билан белгиланади. Тарихий жараённинг ҳаракатлантирувчи кучи инсондир. Бирон-бир воқеа-ҳодисаларнинг рўй бериши жамиятдаги ўзаро муносабатларга, инсоннинг ютуқ ва камчиликларига, умуман, кишилик жамиятига боғлиқ бўлади. Дунё тарихи инсонпарварликка ва аксинча, шовинизм туфайли юз берган уруш ва қирғинларга оид мисолларга тўла. Демак, вайрон қилувчи мафкура инсонларни ўтмиш хатоларини такрорламаслик, тарихдан ғаразли мақсадларда фойдаланмаслик ҳақида огоҳлантирувчи тарих сабоғини нотўғри англашига асосланади. Шунинг учун ҳам тарихнинг ривожланиши ва тарихий-маданий меросга мурожаат муаммоларини ўрганиш масаласи, айниқса, ҳозирги истиқлол шароитида ғоят долзарб саналади. Шуни ҳам унутмаслик керакки, тарихий-маданий мерос чегара билмайди ва у умуминсоний мерослигича қолаверади”⁸⁴.

Бинобирин, истиқлол туфайли ўнлаб асрлар муқаддам яратилган қатор тарихий шоҳ асарлар – «Темурнома», «Зафарнома»лар, «Бобурнома», «Хумоюннома», «Абдулланом», «Қонуни Хумоюнӣ» кабиларнинг беқиёс қиймати тикланганлиги ҳам шундан. Бу асарларнинг халқимизга изчил илмий тадқиқотлар орқали қайтарилши, нашр этилиши эса бу ўлмас меросимизнинг барҳаётлигини яна бир қарра тасдиқлайди.

Шу маънода айтадиган бўлсак, буюк бобокалонимиз Амир Темур ҳақида хорижда ёзилган асарлар шунчалик кўпки, уларнинг барчасини ўқиб улгуриш ва таржима қилиш мушкул. Лекин адолат

қарор топиб, Соҳибқирон Амир Темур ўз юртидагина эмас, балки хорижий элларда ҳам ижобий фазилатлари билан тан олингани чет тилларда ёзилган кўпгина асарларда қайд этилган.

Немис тадқиқотчиси Ханс Вернер Рихтер Ўзбекистон мустақил давлат деб эълон қилинишидан бир йил аввал нашр этган «Қизил Туркистон бўйлаб» асарида қуйидагича ёзади: «...Самолёт аэропорт биноси томон яқинлашади. Бу аэропорт ер юзидаги бошқа аэропортлардан фарқ қилмас экан.

Биз Хитой, Ҳиндистон ва Афғонистондан унча узок бўлмаган буюк Темур юртида турибмиз. Бирок, афсуски, аэропорт биносининг қоқ пешонасида буюк Темурнинг эмас, балки Карл Маркснинг баҳайбат портрети осифлиқ турарди» (Франкфурт, 1990, 3-бет). Ҳайриятки, тарихнинг бу хатоси истиқлол боис тuzатилди.

Зотан, хорижда Амир Темурга муносабат авваллари ҳам, ҳатто ўтган асрларда ҳам, ҳозир ҳам ижобий бўлган, десак, асло муболаға қилмаган бўламиз. Айниқса, Амир Темурнинг Хитой, Миср, Византия, Венеция, Туркия, Испания (Кастилия), Италия, Англия ва Франция давлатлари билан дипломатик алоқалар боғлаганлиги ва жаҳон миқёсида ўрганилганлиги айтилади. Дарҳақиқат, Амир Темур Испания, Венеция, Генуя, Англия, Византия, Франция, Хитой, Миср каби давлатларга элчи юбориб, иқтисодий ва савдо муносабатларини йўлга қўйгани тарихдан яхши маълум. Шу билан бирга, Соҳибқироннинг Шарқдаги юришлари араб, форс ва турк тарихчилари, шоирлари ўртасида алоқаларнинг кучайишига олиб келганди.

Кейинги йилларда эса Фридрих Ханделнинг «Те-

мур» операси, француз ёзувчиси Люсен Кареннинг «Амир Темур» номли 6 пардали пьесаси, «Амир Темур ёки Темур ҳоқон салтанати» романи яратилди ва хоказо.

Соҳибқирон Амир Темур ҳазратларининг меросига доир кўпгина маълумотлар хорижда латин, инглиз, немис, француз, испан, итальян ва бошқа тилларда ёзилганлигини алоҳида қайд этиш лозим. Ҳали бу асарлар, мақола ва ҳужжатларнинг қанчадан-қанчаси бизга маълум эмас. Агар бу маълумотларни жаҳондаги турли кутубхона ва архивлардан топиб, улар асосида Амир Темур қомуси яратилса, нур устига аъло нур бўлган бўлур эди.

“Мутахассислар улуғ бобокалонимиз Амир Темур ҳақида инглизча ёзилган асарларнинг салмоғи бошқа тилларда битилганларига нисбатан кўпроқ эканлигини эътироф этишади. Шу билан бирга, кейинги йилларда Францияда «Амир Темур жамияти» фаолият кўрсата бошлагани муносабати билан француз тилида ҳам асарлар кўпайиб бораётганлиги ҳам сир эмас. Умуман олганда, Европада Соҳибқирон бобомиз шахсияти, давлат бошқаруви ва ҳарбий фаолиятига қизиқиш XV-XVIII асрларда анча кучайди, кейинчалик АҚШда ҳам тарқалди. Биргина Британиянинг янги қомусида (11-жилд, 627-бет, 28-жилд, 916-917-бетлар, 15-нашр, 1987) Амир Темур Марказий Осиё, Месопотамия, Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистонда «Кучли турк империясини яратган»лиги қайд этилишининг ўзиёқ Фарбда Амир Темурга нисбатан оммавий ва ижобий муносабат мавжудлигини кўрсатади.

Францияда улуғ саркарда ва давлат арбоби, фан ва маданият ҳомийси Амир Темурнинг ҳаёти ҳамда

жўшқин фаолиятига доир Лантленинг «Темур ҳаёти» (1890), А.Шампдорнинг «Темур» (1942), А.Першероннинг «Осиё ҳоқонлари» (1951), Р.Груссенинг «Дашт салтанати» (1960), Ж.Обеннинг «Темурнинг сарқардалиқ санъати» (1961), М.Бироннинг «Темур» (1963), Л.Кэреннинг «Темур ёхуд Соҳибқирон салтанати» (1978), «Темур даврида Самарқанд йўли» (1990), Ж.П.Руининг «Турклар ва мўғулларда эътиқод» (1984), «Буюк мўғуллар сулоласи: Бобур» (1986), «Турклар тарихи» (1991), «Жасур Темур» (1993), Т.Зарконнинг «Сўфизмнинг Темурийларга ва Улугбекка таъсири» (1994), В.Фурниенинг «Самарқанд. 1400-1500, Темур пойтахти ва уйғониш юраги» (1995) каби ўнлаб асарлар бугунги кунда кенг жамоатчиликка яхши маълум⁸⁵.

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Амир Темур ҳаёти ва фаолиятини гавдалантиришда, у яшаган давр моҳияти, руҳи, муҳитини тасвирлашда тарих фани таяниб келган ва бундан буён ҳам таянадиган асосзаминли ёзма манбалар муҳим аҳамиятга эга. Айниқса, Амир Темур ҳаёт даврида унинг замондошлари томонидан ва унинг ҳомийлигида ёки Соҳибқирон вафотидан кейин ҳам воқеаларнинг оҳори тўқилмай ва салафларнинг меросини эътиборга олган ҳолда яратилган асарлар илк манбалар сифатида ғоят қимматлидир.

Амир Темур ва темурийлар даврида ёзилган тарихий асарлар орасида ўзига хослиги ва қимматли далилларга бойлиги билан Низомиддин Шомий ва Шарафуддин Али Яздийларнинг «Зафарнома» асарлари, шубҳасиз, биринчи ўринда туради.

Низомиддин Шомий (тахминан 1409 йилда вафот этган) ўз асарини 1402-1404 йиллар орасида Амир

Темурнинг топшириғи билан ёзган. Асарда Амир Темурнинг ҳокимият тепасига келишидан (1370) то унинг Ғарбий Эрон, Ироқ, Сурия Кичик Осиёга қилган етти йиллик юриши-ю (1399-1404), пойтахт шаҳар – Самарқандга қайтгунига қадар бўлиб ўтган воқеалар баён этилган. Албатта, асарнинг оддий тил ва содда услубда ёзилганлиги ундан фойдаланишни енгиллаштиради. Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»си бизгача икки таҳрирда етиб келган. Биринчи таҳрири 1404 йил июнь ойида Амир Темурнинг Эрондан Мовароуннаҳрга қайтиш пайтида унга тақдим қилинган нусха бўлиб, ҳали унга ном берилмаган эди. Иккинчи таҳрири ўша пайтларда Озарбайжон ва Ироқни идора қилиб турган Мироншоҳнинг ўғли Мирзо Умарга тақдим қилинган нусхадир. Муқаддимага баъзи қўшимчалар киритган, яъни Мирзо Умар шаънига ҳамду санолар айтилган.

Шарафуддин Али Яздий (1454 й. вафот этган) нинг қаламига мансуб «Зафарнома» кўтаринки услубда, баходирлик қиссаси тарзида ёзилган. Асар «Зафарномаи Темурий», «Тарихи жаҳонкушойи Темурий», «Фатҳномаи Соҳибқироний» номлари билан ҳам аталган бўлиб, Низомиддин Шомий асари асосида ёзилган. Шарафуддин Али Яздий асарининг бир қанча афзал тарафлари бор. Масалан, далил ва ҳодисалар аниқлаб ёзилган, Халил Султон ҳукмронлиги йиллари воқеаларини ҳам ўз ичига олган. Асарнинг яна бир муҳим афзаллиги шундаки, асарнинг катта муқаддима қисми ҳам бўлиб, унда Жўжи, Чигатой улуслари ҳамда Элхонийлар давлатининг Амир Темургача бўлган тарихи қисқача баён этилган. Муқаддима «Тарихи Жаҳонтирий» ва «Муқаддимаи Зафарнома» номлари билан ҳам

маълум. Шарафуддин Али Яздий ушбу «Зафарнома»ни Форс ҳокими Темурийзода Иброҳим Султоннинг топшириғи билан ёзган (1425). Асар Амир Темур тарихи, унинг таваллуд топишидан (1336) то Халил Султон ҳукмронлигига чек қўйилишигача (1409) бўлган даврда Мовароуннаҳр, Эрон, Озарбайжон ва бошқа мамлакатларда кечган воқеаларни ўз ичига олади.

Мухтасар қилиб айтганда, Низомиддин Шомийнинг «Зафарнома»си ҳам, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома»си ҳам Мовароуннаҳр, Эрон ва Озарбайжоннинг ижтимоий-сиёсий ва этник тарихини, халқининг маданий ҳаётини ҳамда Амир Темур ва темурийлар давлатининг бошқа мамлакатлар билан сиёсий муносабатларини ўрганишда муҳим манбалар саналади.

Шунингдек, Мовароуннаҳр ва Хуросоннинг XV аср сўнгги чорағи ва XVI аср бошларидаги ижтимоий-сиёсий аҳволи Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр фи ахбор афрод ул-башар» («Инсон ҳабиблари ва фардларида дўстнинг таржимаи ҳоли») асарида кенг баён этилган. Модомики, Хондамир (тахминан 1475-1535) истеъдодли, сермаҳсул олим бўлиб, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг XV аср охири ва XVI аср биринчи чорағидаги ижтимоий-сиёсий ва маданий ҳаётига бағишланган ўнга яқин йирик асар ёзиб қолдирган. Улар орасида олимнинг «Ҳабиб ус-сияр» асари алоҳида ўрин тутади. Бу катта асар умумий тарих тарзида ёзилган ва уч жилддан иборат. Хондамир уни гарчи 1524 йили ёзиб тамомлаган бўлса-да, лекин асар устида яна кўп йил иш олиб борди ва 1529 йили уни поёнига етказди. Ушбу асарнинг фақат бир қисми - учинчи жилднинг учинчи ва тўртинчи қисмларигина оригинал бўлиб, уларда катта далилий маълумот асосида Хуросон ва Мовароуннаҳрда сўнгги

темурийлар - Султон Аҳмад, Султон Муҳаммад ва Хусайн Бойқаро даври тарихи кенг ёритилган. «Ҳабиб ус-сияр»да бой тарихий маълумотлардан ташқари, этнографик (турк қавмларидан барлос, арғин, қипчоқ, жалойир, қўнғирот ва бошқаларнинг мамлакат ижтимоий-сиёсий ҳаётида тутган ўрни), суюрғол эгаларининг давлат ва жамиятда тутган ўрни, солиқ ва жарималар ҳақидаги далилий маълумотлар, темурийлар давлатининг маъмурий тузилиши, марказий давлат аппарати, катта-кичик мансабдорлар ва уларнинг ҳуқуқ ҳамда вазифалари, мамлакатнинг маданий ҳаёти, чунончи, олимлар, шоирлар, мусиқашунослар ва хаттотларнинг ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳам кўплаб қимматли маълумотлар мавжуд.

Шунинг учун ҳам дунёнинг бир қанча мамлакатларида асос ва биринчи даражали манба ҳисобланган юқоридаги каби асарлар негизида тадқиқотлар ва бадиий ижод намуналарини яратганликларига гувоҳ бўламиз. Айтайлик, ўтган асрлардаёқ Англияда Амир Темур ва унинг авлодлари ҳақида ёзилган тарихий асарлар инглизчага таржима қилинган ва бу юрт шарқшунослари, ёзувчилари Соҳибқирон ҳақида кўпгина китоб, мақолалар ёзганлар. Жумладан, Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари «Темурбекнинг тарихи» номи билан 1723 йилда Лондонда икки жилд ҳолида француздан инглизчага таржима қилиниб, нашр этилган. Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарининг V-VI боблари «Темурнинг ҳаёти» номи билан инглизча таржимада (таржимони номаълум) Бомбейда 1900 йилда чоп қилинган. Ибн Арабшоҳнинг «Темур тарихида тақдир ажойиботлари» асари «Буюк Амир Темур» номи билан Ж.Х.Сандерс таржимасида 1936

йилда Лондонда нашр этилган. Инглиз шарқшуноси С.Кларк «Буюк Темурнинг хаёти» асарини 1676 йилда Лондонда нашр эттирган. Унда Ибн Арабшоҳ, Шарарфуддин Али Яздийларнинг асарларига мурожаат қилинган.

Юқорида қайд этганимиздек, Амир Темур ташқи алоқаларга катта эътибор беради ҳамда Испания, Венеция, Генуя, Англия, Византия, Франция, Хитой, Миср каби давлатларга элчилар юбориб, ёзишмалар орқали иқтисодий ва савдо муносабатларини йўлга қўяди. Франция академияси 1812 йилда махсус комиссия тузиб, Амир Темурнинг Карл VI га ёзган мактубини ўрганadi. Бу комиссиянинг 14 саҳифали ҳисоботи бугунги кунда Париж кутубхонасида сақланмоқда. Унинг Англия қироли Генрих IV га ёзган мактуби ҳам яхши маълум. Франция қироли Карл VI га ёзган хатида Амир Темур «ташқи савдо алоқалари орқали дунёнинг гуллаб-яшнаши» ҳақида алоҳида таъкидлайди. Соҳибқирон даврида иқтисод ва савдо-сотик ишлари анча ривожланганлигини хорижий тадқиқотчилар кўрсатиб ўтадилар. Чунончи, француз тарихчиси Жан Пол Рунинг ёзишича, Амир Темур ўзга юртларга элчи ва вакиллар юборишни узиб қўймади ва шу йўл билан узоқ давлатлардаги инсонларга тинчлик берди.

Айни пайтда муҳим манбалардан бири сифатида Амир Темур салтанатида бўлган (1403-1406 йилларда) Испания элчиси Руи Гонзалез де Клавихонинг хотиралари Клементс Р.Маркхам таржимасида Лондонда 1839 йилда нашр этилди. Бу асар кейинроқ икки марта (1881,1990 йилларда) рус тилига таржима қилиниб, нашр этилди. Клавихонинг эсдаликлари Европада кенг тарқалди ва ундан бошқа муаллифлар ҳам

кўп фойдаланадилар. Жумладан, инглиз саёҳатчиси ва журналисти Бамбер Гаскоин ўзининг «Буюк мўғуллар» расмли китобида (Лондон, 1985) Клавихонинг хотираларини келтиради. 1398 йил декабрининг бошида Амир Темур Деҳлига келади. Деҳли ҳукмдори Маллухон Амир Темур аскарларига қарши ҳужум қилади ва қонли жангда эллик минг жангчисидан жудо бўлади. Амир Темур Деҳлини забт этиб, у ердан филлар қарвони билан ҳинд уста меъморлари, форс рассомлари ва хаттотларини Самарқандга юборади. Б.Гаскоин ўз асарида Клавихо Самарқандда Ҳиндистондан келган мусофирларни ва «жуда баҳайбат ҳайвонни» (филни) кўргани ҳақида ҳам ёзади. Бу мусофир усталар Гўри Амирни қуришда Самарқанд меъморлари билан бирга қатнашганлар.

Амир Темур авлодлари ҳақида Б.Гаскоиннинг китобида Фарб сайёҳлари ёзган кўпгина эсдаликлар ҳамда Ҳиндистонда нашр этилган Темур ва темурийлар ҳақидаги асарларнинг батафсил ва кенг рўйхати келтирилган бўлиб, уларда ҳам Соҳибқирон ҳақида қизиқарли маълумотлар берилади.

У.Фисчел (АҚШ шарқшуноси)нинг «Ибн Халдун ва Темур. Уларнинг Дамашқдаги тарихий учрашуви» номли китоби 1952 йилда Берклидаги Калифорния университети нашриётида чоп этилган бўлиб, мазкур асарда Амир Темур Ибн Халдунга мурувват кўрсатгани, унинг машҳур тарихчи бўлиб етишишига сабабчи бўлгани ҳикоя қилинади.

Шуни ҳам алоҳида қайд этиш жоизки, баъзи манбаларда Амир Темурнинг Испанияга юборган биринчи элчиси Муҳаммад Ҳожи бўлгани айтилади. Лекин бошқа хорижий муаллифлар унинг исм-ша-

рифини Муҳаммад ал-Кеший (кешлик, яъни шах-
рисабзлик) деб атайдилар. Жумладан, Б.Ф.Манзнинг
«Темур салтанатининг юксалиши ва бошқаруви» (Кем-
бридж, 1989) номли йирик илмий рисоласида Муҳам-
мад ал-Кеший номи қайд этиб ўтилади.

Тарихий маълумотларга кўра, Соҳибқирон истило
қилган юртларида баъзи асир олинганларнинг озод
қилингани ҳақида маълумотлар бор. Хусусан, бу турк
султони кўлидан озод этилган уч христиан аёлларидан
бири Анжелина элчилар билан Испанияга қайтиб,
Сигови шахрида турмуш қургани ва унинг авлодлари
ҳозир ҳам борлиги ҳақида француз тадқиқотчиси Жан
Пол Рунинг «Жасур Темур» асарида маълумотлар
учрайди.

Дарҳақиқат, Соҳибқирон бобомиз амалга ошир-
ган буюк ишлар беҳисоб. Шу маънода қуйидаги манба
ҳам алоҳида аҳамиятга молик. АҚШ олими Ж.Хас-
тингс нашр этган «Дин ва ахлоқ энциклопедияси»да
(Нью-Йорк, 1985, XII жилд, 48-бет) ёзилишича, Амир
Темурнинг Кичик Осиёга юриши катта тарихий аха-
миятга эга бўлди ва у Европани усмонли турк импе-
рияси томонидан истило қилинишини қисқа даврга
бўлса ҳам тўхтатиб қўйди. Шу сабабли европалик хрис-
тиан ҳукмдорлари Соҳибқирон Амир Темурни ўз
халоскорлари сифатида тан олдилар¹⁸⁶.

Буюк Соҳибқирон тарихий-маданий мероси мил-
лий умуминсоний қадриятлар сифатида ўрганила бош-
лади. Зотан, истиқлол даврида ўзбек матбуотида
босилган материаллар манбаларнинг ниҳоятда бойлиги
билан ажралиб туради. Уларни ақалли санаб ўтишнинг
ўзиёқ фикрларимизни янада равшан торттиради.

Муаллифларнинг мақолалари илмий тадқиқот

даражасида ёзилган бўлиб, улар хорижий ва шарқ тилларини яхши билишлари эвазига, шунингдек, ўша тилларда ёзилган манбадан фойдалана олиш малакасига эга бўлишларига ҳам боғлиқлиги ижобий ҳол эканлигидан далолат бериб турибди.

“Манбашунослик ҳам, тарихшунослик ҳам бутунги кунда ўзининг бошланғич ўрганиш босқичида турибди”⁸⁷.

Тўғри, ўз-ўзидан кўриниб турибдики, бу соҳада яна кўп ишларни амалга ошириш лозим.

Мазкур рисола, асосан, истиқлол даврида Соҳибқирон Амир Темур ҳақида босилган материалларни ўз ичига олиб, айрим муаммоларни ечишга ёрдам бериши мумкин. Истиқлол даврида темуршуносликнинг умумий аҳволи ва даражасини белгилаш, тарихий маълумотлар манбаи сифатида ўзига хос дебочадир. Шунинг учун айнан мавзуга доир муҳим матбуот материалларига қисқача тўхталиб ўтилди ва умумий маълумот сифатида улар шарҳлаб берилди.

МАВЗУГА ДОИР АҲБОРОТ

“Маърифат” газетасининг 2004 йил 30 январь сонида 1943 йили Туркиянинг «Чинаралти» журналида чоп этилган турк тарихчиси Заки Валидий Тўғоннинг «Темурбекнинг уйғурча бир китобаси» номли мақоласи профессор Бегали Қосимов (охиратлари обод бўлсин) сўз бошиси остида эълон қилинди. Шу ўринда ушбу мақола матнини айнан ҳукмингизга ҳавола этишни мақсадга мувофиқ деб ҳисоблаймиз.

«Темурбекнинг уйғурча бир китобаси»

1937 йилнинг 18 январида Қозоғистоннинг Улутов минтақасида Қарсоқбой мис заводи яқинидаги Олтин Чук тепалигида Амир Темур Дашти Қипчоқ сафари пайтида қурдирган бир қалъа ва бир тошхат топилди. Уни қозоқлардан муҳандис Сотибой ўғли топди. Бу хабарни ўша пайтлари совет газеталарида ўқиган эдик. Китоба ёзилган тош 11200 кило оғирликда бўлиб, ҳозирда Ленинградга Эрмитажга олиб кетилган. Китобанинг матни 1940 йилда проф. Н.Поппе томонидан нашр этилган.

Темурнинг ушбу Улутовда бир қалъа бино қилиб, китоб битдиргани унинг воқеанавислари тарафидан ҳам қайд этилгандир. Низомиддин Шомий ва Шарафиддин Яздий ёзишларича, жаҳон ҳукмдори Темур жумадуллавал ойининг 23ида жума куни (яъни 1391 йил 29 апрел) Улутов мавқеига восил бўлиб, яшил ўтларга бурканган бўзқирлар ўртасидаги мазкур маскан манзарасига маҳлиё ҳолда тоғнинг тепасига чиқди ва ўша куни шу ерда қолиб кетди. Аскарларига тош келтиришларини ва бу ерда минорасифат бир обида (нишона) бино қилмоқни амр этди. Сангтарош усталарга абадият учун хотира бўлсин, дея у куннинг тарихини ёзишни буюрди.

Китоба 11 сатрдан иборат бўлиб, шундан саккизи уйғур, учи араб ёзувида ёзилган.

Уйғурчасида ўқилганлари шудир:

1. Қора Етти Тўқмоқ ўранда, қўй
2. йил, ёзнинг ара ой Туроннинг султони
3. Темурбек икки юз минг черик била исми учун

Тўхтамишхоннинг

4. қонига юриди. Бу ерга етиб, белиг бўлсун деб
5. бу тошни қўпарди.
6. Тангри нусрат бергай, иншооллоҳ.
7. Тангри эл кишига раҳмат қилгай, бизни дуо била
8. ёд қилгай.

Яъни: Қора етти юз (?) Тўқмоқ ўлкасида кўй йили, баҳорнинг ўрта ойида (демак апрелда) Турон султони Темурбек икки юз минг аскар билан ном (номус)и учун Тўхтамишнинг қонига юрди. Бу ерга восил бўлиб, бир белги (нишон) ўлсин, дея ёддор қолдирди. Тангри бизга нусрат беради. Тангри эл киши (сулҳсевар)га шафқатли бўлади. Эл киши бизни дуо била ёд этсин.

Бу ерда «Тўқмоқ» - Қипчоқ эли, Жўжи улуси демакдир. «Қора етти юз Тўқмоқ» таъбирини Поппе «Етти юз қора Тўқмоқ», деб таржима этган ва «юз» калимасини ҳам бутунги қозоқларнинг бўлинишидаги «уч юз» каби бир идоравий тақсимотни ифода этади, деб ёзган. Яхши ўқилмаган «Исми учун Тўхтамишхоннинг» жумласини ҳам Поппе «ўз шухрати аҳдини бузган Тўхтамишхоннинг», деб изоҳлайди. Маълум сабабларга кўра, тахти учун Темурдан миннатдор бўлган ва у билан дўстликда келган Тўхтамиш жаҳонгир Эронда пайтида Мовароуннаҳрга юриш қилиб, мамлакатини Темур ихтиёридаги ўлкалар ҳисобига кенгайтириш фикрига тушади. Чиғатой қўшинидан четда мамлакат қишлоқ хўжалиги ва чорвасини юритиб турган «эл кишиси» (аҳоли)ни яғмо этади. Темур бу сафарда мазкур «эл киши»нинг ҳомийси ўлароқ кўрсатгани сингари китобада ҳам уларнинг дуода бўлишини ваъда этганликларини қайд этади. Дқиқатта лойиқ жиҳатлардан бири бу ерда Темурнинг ўзини «Темурбек»

ва «Турон султони» деб ёздиришдир. Китобанинг тили Темурнинг ўғиллари даврида уйғур ёзувида ёзилган туркча чигатойча асарларнинг тили билан бирдир. Уйғурча ёзувнинг устидаги араб ҳарфлари билан ёзилган уч сатр араб тилидаги жумлалардан эса, Поппе «Бисмиллоҳи-ар раҳмони-арраҳим»дан бошқасини ўқий олмаган.

Россия Фанлар академиясининг Қозоғистон бў-лими илмий ходими, муҳандис Аблайхон ўғли Карим 1938 йилда бу обидани тадқиқ этиб, Темур гумбазини қозоқларимиз шу пайтгача «Олачакхоннинг мазори» деб номлаб келганликларини, миноранинг Темур тарих-ларида зикр этилишича, ғоят баланд ва бир неча қаватли бўлиб, тепа қисми 1918 йилда советларнинг исёнчи казаклар билан тўқнашувларида Қизил Армия томонидан тўпга тутилиб, вайрон қилинганлигини ёзади ва унга ихлосманд ерли қозоқларни илгарилари бу тошларга дахл этмоқдан сақланганликлари, сўнги пайтларда эса аждоодлар мазорларига ҳурмат қолмай, мрамр ва ғиштинлари самоварларнинг тагига қўйиш ёхуд бошқа бир мақсадлар учун кўчириб олиб кети-лаётгани, бу ерда яна уйғур ёзувидаги 1542 йилга оид бир хон мазори ва яна бир неча амирларнинг мрамрдан йўнилган қабр тошлари топилгани, Чингизхоннинг ўғли Жўжихоннинг мақбараси ҳам шу ерда 20 километрча нарида топилгани ҳақида хабар беради. Темур ўз обидасини эски хонлар ётган муборак бир ерда бино қилдирган бўлса, ундан сўнги хонлар ва амирлар ўз мазорларининг Темур ёдгорлиги ёнида бўлишини орзу этганликлари англашилмоқда»⁸⁸.

Хуллас, шўролар тузуми даврида Амир Темур шахси ва фаолиятига адолатсизлик билан ёндашилиб,

бир ёқлама баҳо бериб келинди. Ўзбекистон мустақилликка эришгандан сўнг бундай қарашларга барҳам берилди. Мамлакатимиз Президенти И.А. Каримов саъй-ҳаракати билан Соҳибқирон бобомизнинг жаҳон тарихида тутган ўрни ўз жойига қўйила бошлади. Ўзбекистонда унинг фаолиятини ўрганишга ва уни оммалаштиришга кенг йўл очилди. Юртбошимиз таъбири билан айтганда, Соҳибқирон Амир Темур шахси унинг аجدодлари бўлмиш фақат бизнинг эмас, балки минтақамиздаги барча халқларнинг, бутун маърифий инсониятнинг бойлигига айланди⁸⁸.

ХУЛОСА

Мустақиллик даврида - публицистиканинг дарди, халқ дардига айланишида миллий қаҳрамонлар сиймосини тиклаш жараёни публицистиканинг асосий мақсадига айланди. Дарҳақиқат, ҳар қайси халқ ўзининг миллий қаҳрамонларини улуғлаши муқаддас ва ҳосиятли анъанадир.

Амир Темурни улуғлаш эса миллатнинг ўзлигини англаши, миллий ва маънавий меросларини қадрлаши ила етишганлигини кўрсатади.

Амир Темур сиймосини миллий ғурур даражасига кўтариш натижасида матбуот инсонпарварлик, ватанпарварлик, ҳақиқатгўйлик майллари сингари - эрк, озодлик ғояларини янада сербаланд қилишга эришди. Ана шу маънода Амир Темур буюк қадрият даражасига кўтарилди ва матбуотнинг асосий мавзуларидан бирига айланди. Буларнинг ҳаммаси халқнинг энг эзгу туйғулари мангулигидан дарак берадиган омиллардандир. Шу боис ўзбек матбуотида Амир

Темур, Жалолоiddин Мангуберди, Темур Малик каби миллий қаҳрамонларимизнинг хотирасини тиклаш масаласига алоҳида аҳамият берилди.

Демак, мустақилликка эришгандан сўнг, тарихий шахслар хусусан, Амир Темур ҳақида янги-янги публицистик талқин ва янги изланишлар юзага кела бошлади. Улар хусусида газета ва журналлар саҳифаларида кўплаб илмий мақолалар эълон қилинди.

Мустақиллик йилларида миллий матбуот саҳифаларида тарихий шахслар, хусусан, Амир Темур образини акс эттирувчи публицистик мақолалар мазмун жиҳатидан бойлиги, ҳажман кўплиги билан юқори даражага етганлиги кўзга ташланади. Амир Темур сиймосини тўлақонли гавдалаштириш мақсадида “Амир Темур халқаро жамғармаси”нинг саъийи-ҳаракатлари туфайли “Соҳибқирон юлдузи” номли махсус газета чоп этилди. Бу ижтимоий-сиёсий жараёнда Ўзбекистон журналистикаси тарихининг яна бир махсус органи орқали ўлмас саҳифаларнинг тикланишига муносиб ҳисса бўлиб қўшилди. Матбуотда ушбу муаммога доир муаллифлар томонидан турли жанрларда ижод қилдилар.

Биринчи гуруҳ муаллифлари тарихий шахсларнинг сиймосини архив ҳужжатларига, тарихий манбалар - қўлёзмалар ва йилномаларга суянган ҳолда чет элда чиқарилган китобларга асосланиб Амир Темур образини илмий-тарихий ярата олдилар. Буларнинг аксарияти тажрибали журналист, ёзувчи-публицист ва манбашунос олимлардир.

Иккинчи гуруҳ муаллифлари халқ оғзаки ижоди намуналари асосида тарихий воқеалар билан боғлаб очерклар, саёхатномалар, хотиралар ёздилар. Булар

Амир Темур ҳақида ёзаётган журналистлар ва тарихчиларнинг қаламига мансубдир.

Натижада, муаллифлар тарихий шахс Соҳибқирон Амир Темур образини яратиш учун тўртта воситадан: архив ҳужжатлари, йилномалар, афсона ва одамлардан эшитган халқ оғзаки ижодидан усталик билан фойдаландилар.

Шунингдек, тарихий манбаларни тарихий кузатувчанлик билан таҳлил қилиниши эса матбуотнинг катта ютуғи бўлди.

Мустақиллик даври журналистикасида дин арбоблари шахсияти талқини ҳам катта рол ўйнади. Амир Темур сиймосини тўлақонли гавдалантириш мақсадида буюк шайхлар маслаҳатларига қулоқ тутгани Шамсиддин Кулол, Зайниддин Тойободий, Саййид Барака каби дин, қонун, раият аҳли билан машваратлар ўтказгани алоҳида аҳамиятга эга бўлди. Демак, Амир Темурдаги енгилмас куч-қудрат ўзига хос руҳият, маънавиятга етишганини ҳам таъкидлаб ўтмоқ, даркор.

Истиқлол даври матбуот материалларини, айниқса, тарихий шахслар ҳақидаги асарлар жанр нуқтаи-назаридан таҳлил қилинганда кўпроқ адабий, илмий мақолалар ва очерклар тарихий маълумотлар бадий йўсинда тасвир этилганлигини эътироф этиш мумкин бўлди.

Журналистика ва публицистикада бадийлик ва ҳужжатлилик асосида тарихни ифодалаш, тарихий ҳақиқатнинг образли таъсирчанлигини кучайтириш ва айниқса, Амир Темур шахси асосида ўтмишдаги воқеаларни билишга даъват этиш, холис муносабат билдириш, энг муҳими, ўқувчиларнинг маънавий-руҳий

камолотига ижобий таъсир кўрсатди.

Қисқаси, ҳазрати Соҳибқирон Амир Темур кадрларининг тикланиши халқимизнинг миллий ғурурини, миллий онгини юксалтириш, фарзандларимизни, келгуси авлодни улуғ аجدодларимизнинг номлари ва мерослари билан фахрланишга ўргатиш жуда муҳим ва ғоят зарур. Бинобарин, Соҳибқирон Амир Темур халқимизнинг фахр-ифтихори ва ғуруридир. Зотан, фахр-ифтихори, миллий ғурури юксак бўлган халқнинг истиқболи порлоқ бўлади. Зеро, ўтмишни қадрлаган, у билан фахрланган халқни тарих ҳам улуғлайди. «Модомики, ўз тарихини билган, ундан руҳий қувват оладиган халқни енгиб бўлмас экан, биз ҳаққоний тарихимизни тиклашимиз, халқимизни, миллатимизни ана шу тарих билан қуроллантиришимиз зарур. Тарих билан қуроллантириш, яна бир бор қуроллантириш зарур»⁸⁹

Иқтибослар

- ¹ Каримов И.А. Амир Темур - фахримиз, гуруримиз. Т., «Ўзбекистон», 1998, 28-бет.
- ² Қодиров М. Темур ва темурийлар даврида томоша санъатлари. Т., Ф.Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 11-бет.
- ³ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 176-бет.
- ⁴ Қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1989, 12-сон.
- ⁵ Мўминов сабоқлари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати». 1999 йил 19 июн. 5-бет.
- ⁶ XIX асрда яшаган ёзувчи Н.А. Полевой «Симеон Кирдяпа» тарихий қиссасида Амир Темурнинг князь билан суҳбатда шундай деганини ёзган.
- ⁷ Қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1991, 2-сон.
- ⁸ Қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1989, 8-сон.
- ⁹ Аҳмедов Б. «Темур тузуклари» ҳақида икки оғиз сўз. Темур тузуклари. Т, Ф.Фулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси, 1991, 6-бет.
- ¹⁰ Қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1990, 12-сон.
- ¹¹ Қаранг: «Шарқ юлдузи» журнали, 1990, 12-сон, 203-бет.
- ¹² Каримов И.А. Эҳтиром. «Халқ сўзи» газетаси, 1993 йил 1 сентябрь.
- ¹³ Жўраев Н. Тарих фалсафаси. Т., 1999, 75-76-бетлар.
- ¹⁴ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: А.Сагдуллаев ва бошқалар. Ўзбекистон тарихи: давлат ва жамият тараққиёти. 1-қисм. Т., «Академия», 2000, 128-134-бетлар.
- ¹⁵ Караматов Х. Амир Темурнинг Қуръонда фол очиши. «Мулоқот», 1993, 7-8-сонлар, 52-54-бетлар.
- ¹⁶ Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр

- талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 167-бет.
- 17 Қаранг: Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., «Фан», 1968.
- 18 Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Бердимуродов А. Соҳибқирон мўъжизаси. «Мулоқот», 2000, 3-сон, 25-30-бетлар.
- 19 Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Саломова М. Темурийлар даврида кутубхоналар. «Маърифат», 2004, 4 декабрь.
- 20 Каримов И.А. Ўзбекистон иқтисодий ислоҳотларни чуқурлаштириш йўлида. Т., «Ўзбекистон», 1995, 152-бет.
- 21 «Мулоқот», 1996, 1-сон.
- 22 «Мулоқот», 1996, 1-сон.
- 23 «Мулоқот». 1996, 2-сон.
- 24 «Мулоқот». 1996, 3-сон.
- 25 «Мулоқот». 1996, 4-сон.
- 26 «Мулоқот», 1996, 4-сон.
- 27 «Мулоқот», 1996, 4-сон.
- 28 «Мулоқот». 1996, 5-сон.
- 29 Қаранг: Назаров Х. Амир Темурнинг ҳуқуқий тамойиллари. «Мулоқот», 1996, 6-сон, 28-бет.
- 30 В.Череванский. Две волны. Историческая хроника. Санкт-Петербург, 1898, 10-бет.
- 31 В.Череванский. Две волны. Историческая хроника. Санкт-Петербург, 1898, 11-бет.
- 32 Назаров Х. Амир Темурнинг ҳуқуқий тамойиллари. «Мулоқот», 1996, 6-сон, 29-бет.
- 33 Назаров Х. Амир Темурнинг ҳуқуқий тамойиллари. «Мулоқот», 1996, 6-сон, 29-бет.
- 34 «Ёш ленинчи», 1991, 26 март.
- 35 «Ёш ленинчи», 1991, 13 март.
- 36 «Ёш ленинчи», 1991, 26 март.
- 37 «Ёш ленинчи», 1991, 26 март.

- 38 Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: «Ёш ленинчи», 1991, 6 август.
- 39 «Қалб кўзи», 1999 йил, январь.
- 40 Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: «Қалб кўзи», 1999 йил, август.
- 41 Қаранг: «Ўзбекистон овози», 18 апрель.
- 42 Бу ҳақда қаранг: Ашрафхўжаев Ф. Соҳибқиронга келган башорат. «Ишонч» ҳафтанома, 1996, 29 август, Соҳибқирон ривоятларида. «Мулоқот», 1996, 23 август, Соҳибқирон ўтган кўприк «Ишонч», 1990, 16 август, Тарихий ҳақиқатлар сари. «Қалб кўзи», 1996, 29 апрель, Тошкент воҳасига ташриф. «Тошкент ҳақиқати» 1995, 4 сентябрь, Муқаддас қадамжолар. «Савдогар», 1996, 30 июнь. Соҳибқиронни эъзозлаган юрт. «Савдогар», 1996, 2 август. Ҳ.Содиқов. «Соҳибқироннинг сўнгги жумбоғи. «Туркистон», 1999, 8 май, Бешинчи дарвеш. «Сирли олам», 2001, 5-6-сон, Соҳибқироннинг князга совғаси. «Ватан», 1999, 2 апрель. Т. Ҳайит. Жаҳонгирнинг муҳаббати. «Маърифат», 1999, 7 апрель, Тузуқларида давлат масалалари ҳақида. «Ўзбекистон овози», 2002, 6-9 май, Соҳибқироннинг ёшлиги. «Туркистон», 2003, 9 апрель, Хуснингни кўргани келдим. «Хуррият», 2003, 9 апрель, Ибн Халдуннинг туяси. «Туркистон», 2001, 7 апрель, Амир Темур ҳақида ривоятлар. «Ишонч», 2001, 18 февраль, 21 февраль, 20 март; Сатторий Ҳ. Хотира карвони, очерклар туркуми. Т., 1994 ва бошқалар.
- 13 Абдуазизов А. Нафақат Соҳибқирон, балки соҳиби зуҳур. «Халқ сўзи», 1996, 9 апрель.
- 44 Абдуазизов А. Соҳибқирон жаҳон наздида. «Халқ сўзи», 1996, 14 февраль.
- 45 Тарихий манбаларда Амир Темур билан Йилдирым

- Боязид яккама-якка олишгани ёзилмаган. Амир Темур «таржимаи ҳоли» форсча матни («Мен, Фотих Темур»)да Темур Боязидни олишувга чақиргани, лекин Боязид келмагани эслатилади.
- 46 Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: «Халқ сўзи», 1996, 9 апрель.
- 47 «Қалб кўзи», 1996, май.
- 48 «Қалб кўзи», 1996, июнь.
- 49 «Сирли олам», 2001, 5-6-сонлар.
- 50 «Савдогар», 1996, 2-8 апрель.
- 51 «Савдогар», 1996, 2-8 апрель.
- 52 Яна қаранг: ишимизнинг сўнггида мустақиллик даврида чоп этилган Амир Темурга бағишланган адабиётлар рўйхати берилган.
- 53 «Қалб кўзи», 1999, март.
- 54 Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: «Қалб кўзи», 1999, март.
- 55 Каримов И.А. Амир Темур фахримиз, ғуруримиз. Т., «Ўзбекистон», 1998, 57,63-бетлар.
- 56 Каримов И.А. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 177-бет.
- 57 Marie-Mathilde Alexandrescu-Derska. La Campagne de Timur en Anatolie (1402), Bucharest, 1942.
- 58 Togan Z.V. Timurs Osteuropapolitik. Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. Band 108. Wiesbaden, 1958.
- 59 Умняков И. И. Международные отношения Средней Азии в начале XV века. Труды узбекского государственного университета. Новая серия. № 61. Самарканд, 1956. Мақоланинг тўлдирилган вариантыни қаранг: Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы. История Самарканда, Т. I. Т., 1969, 173-195-бетлар.

- ⁶⁰ Керен Л., Саидов А. Амир Темур ва Франция. Т., 1996.
- ⁶¹ Исматуллаев Х. Византия тарихида Амир Темурнинг тутган ўрни. "Мулоқот", 1996, 5-сон.
- ⁶² Қаранг: Диль Ш. Основные проблемы византийской истории. М., 1947, 21-бет.
- ⁶³ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Фуломов С. Амир Темур ва Боязид муносабатлари. «Шарқшунослик», 1996, 7-сон.
- ⁶⁴ Қаранг: Nagel T. Timur der Eroberer und die Islamische Welt des spaeten Mittelalters. Muenchen, 1993. S. 281
- ⁶⁵ Қаранг: Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы, 177-183-бетлар; Қиличев Р., Холбеков М. Амир Темурнинг Оврупо қироллари билан ёзишмалари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993, 28 май.
- ⁶⁶ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Тарди Л. Предисловие, Иоанн Галонифонтибус. Сведения о народах Кавказа (1404 г.). Баку, 1980.
- ⁶⁷ Қаранг: Умняков И.И. Внешнеполитические связи Самарканда с государствами Западной Европы, 187-189-бетлар.
- ⁶⁸ Умняков И.И. Малоизвестный французский источник о Тимуре. Труды Самаркандского государственного университета. Вып. 101, 199-бет.
- ⁶⁹ Арагон — шимоли-шарқий Испаниядаги тарихий вилоят. Арагон қироллиги XI асрда испанларнинг арабларга қарши кураши (VIII-XV асрлар) давомида пайдо бўлган. Қирол Алфонс I (1104-1134) 1118 йилда араблардан Сарагосани олиб қўяди ва уни пойтахтга айлантиради. Алфонс II (1162-1196) даврида Арагон янада кенгайди. 1167

йилда Прованса, 1229-1235 йиллар Балеар ороллари, Валенсия қўлга киритилди. Педро III (1276-1285) 1280 йилда Тунис, 1282-1284 йилларда Сицилияни қўлга киритди. 1326 йилда Арагонга Сардиния, 1442 йилда Неапол қўшилди. Изабелла Кастильская ва Фердинанд Арагонскийлар никоҳи (1469) муносабати билан 1479 йилда Арагон ва Кастилия бирикиб, яхлит Испания давлати ташкил топди.

⁷⁰ Кастилия - Пирелей ярим оролидаги қироллик (XI-XV асрлар). VIII асрда мазкур ярим орол шимолидаги кичик бир вилоят эди. 1035 йилда қироллик барпо этилиб, арабларга қарши жангларда (реконкистада) катта роль ўйнаган. 1230 йилда Леон қироллиги билан бирикиб, қудратли давлатга айланган. 1085 йилда Толедо, 1236 йилда Кордова, 1248 йилда Севилья, 1262 йилда Кадис Кастилияга қўшиб олинди. Шу тариқа XIII аср ўрталарига келиб, Кастилия чегаралари Испаниянинг жанубий қирғоқларига қадар борди. Арагон билан бирикиши ҳақида юқоридаги изоҳда айтиб ўтилди.

⁷¹ Қаранг: Knobler A. The Rise of Timur and Western Diplomatic Response, 1390-1405. Journal of the Royal Asiatic Society, 3 rd ser., 5, 1995. P. 346.

⁷² Қаранг: Қиличев Р., Ҳолбеков М. Амир Темурнинг Оврупо қироллари билан ёзишмалари. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993, 28 май.

⁷³ Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд во двору Тимура (1403-1406). М., 1990.

⁷⁴ Шарафуддин Али Яздий. Зафарнома. Нашрга тайёрлаш, сўз боши, изоҳ ва кўрсаткичлар А.Ўринбоевники. Т., 1972, 953-бет.

⁷⁵ Тевтон ордени - католик мазҳабидаги рицарлик

ордени. XIII—XIV асрларда Шарқий Европада феодал-католик тажоввузни амалга оширган немис рицарлигининг ҳарбий ташкилоти. Бу орден XII асрда салб юришлари даврида Фаластинда пайдо бўлган. Аввалига Иоанитлар орденининг бўлими ҳисобланган. 1199 йилда Рим папаси томонидан тан олиниб, алоҳида орден сифатида ажралиб чиққан. XIII аср бошида Тевтон ордени ўз фаолиятини Европага - аввал Трансилванияга, кейинчалик Польшага кўчирган. Қаранг: БСЭ. Т. 42.

- ⁷⁶ Қаранг: Togan Z.V. Umumi turk tarihine grish. Cild I. Istanbul, 1981. S. 360; Togan Z. V. Timurs Osteuropapolitik. Zeitschrift der Deutschen Morgenlandischen Gesellschaft. Band 108. Wiesbaden, 1958.
- ⁷⁷ Қаранг: Руи Гонсалес де Клавихо. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406), 6-бет.
- ⁷⁸ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Фуломов С. Амир Темур давлатнинг Европа давлатлари билан дипломатик муносабатлари. «Ўзбекистон тарихи» 2003, 2-сон, 19-29-бетлар.
- ⁷⁹ Қаранг: Абдуллаев У. Амир Темурга қарши иттифоқ. «Жамият ва бошқарув», 2002, 4-сон, 56-59-бетлар.
- ⁸⁰ Жумладан қаранг: «Тошкент университети», 1996, 25 декабрь.
- ⁸¹ «Тошкент университети», 1996, 25 декабрь.
- ⁸² Жўраев Н. Янгиланишлар концепцияси: яратилиши, эволюцияси ва амалиёти. Т., «Маънавият», 2002, 46-47-бетлар.
- ⁸³ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Абдуазизова Н. ва Жабборов Н. Тарихни англаш заковати. «Халқ сўзи», 2003, 25 апрель; Абдуазизова Н. Тарихни

англаш йўлида. «Жамият ва бошқарув», 2000, 1-сон, 44-45-бетлар.

- ⁸⁴ Қаранг: Сагдуллаев А.С. Тарихий-маданий мерос чегара билмайди. «Маърифат», 2003, 25 июнь.
- ⁸⁵ Қаранг: «Соҳибқирон юлдузи», 1996, 20 декабрь.
- ⁸⁶ Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Абдуазизов А. Соҳибқирон жаҳон наздида. «Халқ сўзи», 1996, 14 феврал.
- ⁸⁷ Аҳмедов Б. Ўзбекистоннинг атоқли тарихшунос олимлари. Т.; 2003. 4-бет.
- ⁸⁸ Заки Валидий Тўғон. Темурбекнинг уйғурча бир китобаси. «Маърифат», 2004, 30 январь.
- ⁸⁹ Каримов И.А. Биз келажакимизни ўз қўлимиз билан қурамыз. 7-том. Т., «Ўзбекистон», 1999, 149-бет.

Фойдаланилган адабиётлар

1. **Каримов И.А.** Амир Темур ҳақида сўз. Т., «Ўзбекистон», 1996, 62 б.
2. **Каримов И.А.** Эҳтиром (Соҳибқирон Амир Темур ҳайкалининг очилишига бағишланган тавтанада сўзланган нутқ, 1993 йил 31 август). Ўзбекистон: миллий истиқлол, иқтисод, сиёсат, мафкура». 1-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 360-362-бетлар.
3. **Каримов И.А.** Амир Темур давридаги бунёдкорлик ва ҳамкорлик руҳи бизга намуна бўлаверсин (ЮНЕСКО қароргоҳидаги «Темурийлар даврида илм-фав, маданият ва маорифнинг гуллаб-яшнаши» кўргазмасининг очилиш маросимида сўзланган нутқ, 1996 йил, 24 апрель, Париж). Бунёдкорлик йўлидан. 4-том. Т., «Ўзбекистон», 1996, 340-343-бетлар.
4. **Каримов И.А.** Азалий буюклик маскани. Янгича фикрлаш ва ишлаш – давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 171-174-бетлар.

5. **Каримов И.А.** Соҳибқирон камолга етган юрт (Шаҳрисабз шаҳрида Амир Темури хайкалининг очилиши маросимида сўзланган нутқ, 1996 йил 18 октябрь). Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 175-178-бетлар.
6. **Каримов И.А.** Адолат ва қудрат тимсоли. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 179-180-бетлар.
7. **Каримов И.А.** Амир Темури - фахримиз, ғуруримиз. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 181-191-бетлар.
8. **Каримов И.А.** Халқимиз бор экан, Амир Темури номи барҳаётдир (Темурийлар тарихи давлат музейининг очилиши маросимида сўзланган нутқи. 1996 йил, 18 октябрь. Янгича фикрлаш ва ишлаш - давр талаби. 5-том. Т., «Ўзбекистон», 1997, 166-170-бетлар.
9. Амир Темури васияти. (Рисола.) Т., Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа бирлашмаси. Т., 1991.
10. Амир Темури ўғитлари: Тўплам Тузувчилар: Б.Аҳмедов, А.Аминов. Т., «Наврўз», 1992, 64-бет.
11. Амир Темури ва Улугбек замондошлари хотирасида. (Рисола.) Б.Аҳмедов, У.Уватов, Ғ.Каримов ва бошқ. Т., «Ўқитувчи», 1996, 312-бет.
12. Амир Темури. Танбеҳлар (ўсмир ёшидаги болалар учун). Т., 1996.
13. Амир Темури аждодлари. Масъул муҳаррир: Асомиддин Ўринбоев тарих фанлари доктори. Т., «Қомуслар бош таҳририяти», 1992, 32-бет.
14. «Амир Темури ва унинг жаҳон тарихидаги ўрни» мавзусидаги халқаро конференция тезислари. Т., «Ўзбекистон», 1996, 128 бет.

15. **Амир Темур - фахримиз, гуруримиз.** Т., «Ўзбекистон», 1998, 208 бет.
16. **Амир Темур ва Темурийлар даврида маданият ва санъат.** Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 88 бет.
17. **Амир Темур ва унинг дунё тарихида тутган ўрни.** Шу мавзудаги Республика миқёсидаги илмий-назарий конференцияда қилинган маърузалар. Т., «Фан», 1996, 88 бет.
18. **Амир Темур ва унинг дунё тарихида тутган ўрни.** Шу мавзудаги Республика миқёсидаги илмий-назарий конференциянинг дастури. Т., «Фан», 1996, 8 бет.
19. **Амир Темур ва Улугбек: Даври тарихи.** Бош муҳаррир: Аҳмадали Асқаров, масъул муҳаррир: Оқилжон Одилжон. Т., «Қомуслар бош таҳририяти», 1996, 264 бет.
20. **Амир Темур шахсининг замондошлари томонидан баҳоланиши ва фаолиятининг мустақил Ўзбекистон учун аҳамияти.** Конференция ҳақида ҳисобот. Амир Темурнинг 660 йиллигига бағишланган халқаро симпозиум материаллари (Самарқанд, 1996 йил, 27-28 сентябрь). Китоб ўзбек, рус ва инглиз тилларида. Т., Самарқанд шаҳри ҳокимияти, Конрад Аденауэр Фонди, 1997, 162 бет.
21. **Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси.** Халқаро илмий конфереция материаллари: Амир Темур сабоқлари: «Амир Темур илм-фан ва маданият ҳомийси» мавзуида ўтказилган Халқаро иккинчи илмий конфереция материаллари. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999, 104 бет.

22. **Амир Темур сабоқлари:** 1999 йил 23 декабрда ўтказилган «Амир Темур ва унинг марказлашган давлат тузиш йўлидаги буюк хизматлари» мавзусидаги илмий-амалий анжуман материаллари. 3-китоб. Т., «Шарқ», 2001, 64-бет.
23. **Амир Темур сабоқлари.** Т., 1999.
24. **Аҳмедов Б.А.** Амир Темур: Тарихий роман. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1995.
25. **Аҳмедов Б.А.** Жаҳонгирнинг қисмати. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1995, 29 сентябрь.
26. **Аҳмедов Б.А.** Амир Темурни ёд этиб. Т., «Ўзбекистон», 1996, 368 бет.
27. **Аҳмедов Б.А.** Соҳибқирон Темур (Хаёти ва ижтимоий-сиёсий фаолияти). Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996, 136 бет.
28. **Аҳмедов Б.А.** Амир Темур ҳақида ҳикоялар. Т., «Ёзувчи», 1998, 96 бет.
29. **Аҳмедов Б.А., Мукминова Р.Г., Пугаченкова Г.А.** Амир Темур: Жизнь и общественно-политическая деятельность. Т., «Университет», 1999, 264 бет.
30. **Аҳмедов Б.А.** Амир Темур дарслари: Умумий таълим мактаблари, лицей ва коллежлар ўқувчилари учун қўлланма. Т., «Шарқ», 2000, 96 бет.
31. **Аминов Б.** Қабртош битиклари – қўшимча манба ёки Амир Темур ва темурийлар даврига хос айрим сиёсий-мафкуравий ва ҳарбий унвонлар (XV аср қабртош битиклари асосида) «Жамият ва бошқарув», 2000, 1-сон, 30-32-бетлар.
32. **Азимов Э.** Амир Темур салтанати Масъул муҳаррир Ф.Шарипов. Т., Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 88 бет.
33. **Ака Исмоил.** Буюк Темур давлати (Т.Қаҳҳор тарж.). Т., «Чўлпон», 1996, 152 бет.

34. **Аҳмедов Н.** Амир Темур: ривоят ва ҳақиқат. Т., «Қомуслар бош таҳририяти», 1996, 96 бет.
35. **Ашрафий Муқаддима.** Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 88 бет.
36. **Бўриев О.** Темурийлар даври ёзма манбаларида Марказий Осиё. (Тарихий-географик лавҳалар.) Масъул муҳаррир: А.Ўринбоев. Т., «Ўзбекистон», 1996, 186 бет.
37. **Бўриев О.** Новые подходы к изучению истории и культуры эпохи Темуридов. Материалы международной научной региональной конференции. Переоценка истории, современные проблемы и подходы. 13-14 сентябр. Т., 2004. С.102-111.
38. **Бердимуродов А.** Гўри Амир мақбараси: Илмий-оммабоп рисола Т.Ширинов таҳририда. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1996, 80 бет.
39. **Березиков Е.** Великий Тимур. Роман-хроника. Т., «Ўқитувчи», 1994.
40. **Дадабоев Ҳ.** Амир Темурнинг ҳарбий маҳорати Масъул муҳаррир: А. Қаюмов. Т., «Ёзувчи», 1996, 96 бет.
41. **Зарафшоний Д.Ф.** Темурнома. Достон. Соҳибқирон таваллудининг 660 йиллик тўйига бағишланади. Самарқанд, «Зарафшон», 1997, 112 бет.
42. **Иноятов С.** Соҳибқирон ва темурийлар назари тушган диёр. (Рисола.) Т., «Шарқ», 2002, 32 бет.
43. **Иброҳим Раҳим.** Улуғ саркарда ибрати. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1996, 5 апрель.
44. **Керен Л., Саидов А.** Амир Темур ва Франция. Т., «Адолат», 1996, 88 бет.

45. Керен Л. Амир Темур салтанати. Француз тилидан тарж. ва изоҳлар муаллифи: Б. Ёрматов; Махсус муҳаррир: Х. Султон: Сўз боши: Луи Базен. Т., «Маънавият», 1999, 224 бет.
46. Люсьен Кэрэн. Темурлан ёхуд Темур ҳоқон салтанати. «Ўзбекистон адабиёти ва санъати», 1993, 15 апрель.
47. Мавлонов Ў., Махкамova Д. Маданий алоқалар ва савдо йўллари. Т., «Академия», 2004. 94-97-бетлар.
48. Мадрахимов А. Амир Темур ҳикматлари. Т., «Меҳнат», 1996.
49. Мўминов И. Амир Темурнинг Ўрта Осиё тарихида тутган ўрни ва роли. Т., «Фан», 1993, 56 бет.
50. Муҳаммаджонов А. Темур ва темурийлар салтанати. Тарихий очерк Масъул муҳаррирлар: Муроджон Аминов, Абдуқаюм Абдурахимов. Т., «Қомуслар бош таҳририяти», 1996, 128 бет.
51. Мусаев Қ.Р. Амир Темур ва темурийлар даври меъморчилик санъати. Магистрлик диссертацияси. Т., «Академия», 1998, 65 бет.
52. Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. «Хоразм», 1996.
53. Пугаченкова Г.А. Темурнинг меъморий мероси (ўзбек, рус ва француз тилларида). Т., «Главная редакция энциклопедий», 1996, 125 бет.
54. Ртвеладзе Э.В., Саидов А.Х. Амир Темур в зеркале мировой науки. Т., «Мир экономики и права», 1999, 112 бет.
55. Рўзиев Н.У. Амир Темур – давлатнинг жамият ривожигаги ўрни ва роли тўғрисида. Магистрлик диссертацияси. Т., «Академия», 1997, 61 бет.
56. Сатторий Ҳаким. Амир Темур севган юрт. Бадиалар Сўз боши муаллифи З.Жўраев. Т., «Ўзбекистон», 1996, 128 бет.

57. **Сатторий Ҳаким.** Хукмдор (1370-1380). («Ҳазрат Соҳибқирон» китобидан. «Хуррият», 2004, 14 июль.
58. **Сатторий Ҳаким.** Мақсад сари (1360-1370). («Ҳазрат Соҳибқирон китобидан.) «Хуррият», 2004, 2 июнь.
59. **Сатторий Ҳаким.** Жаҳонгир. («Ҳазрат Соҳибқирон китобидан.) «Хуррият», 2004, 29 сентябрь.
60. **Соснин В.** Дорогами Амира Темура: К 660 летию со дня рождения Амира Темура. Карши, «Насаф», 1995, 56 бет.
61. **Темурийлар бунёдкорлиги давр манбаларида** Таҳрир хайъати: М.М. Хайруллаев, А. Ҷуринбоев, О.Бўриев; Тузувчилар: А.Ҷуринбоев, О. Бўриев. Т., Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, 1997, 168 бет.
62. **Темурийлар даври санъати:** Навоий ва Беҳзод. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 24 бет.
63. **Темур тузуклари:** Форсчадан А.Соғуний ва Ҳ.Караматов тарж. Сўзбоши ва изоҳлар Б.Аҳмедовники. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 344 бет.
64. **Тезисы международной научной конференции «Амир Темура и его место в мировой истории»:** 23-26 октября, 1996 г. Т., «Ўзбекистон», 1996, 126 бет.
65. **Тиллабоев Р.** Адолат – бош мезон. (Амир Темура салтанатидаги давлатчилик ва ҳуқуқ) «Ҷамият ва бошқарув», 2000, 1-сон, 28-29-бетлар.
66. **Файзиев Т.** Темурий маликалар. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1999, 48 бет.
67. **Холбеков М.** Амир Темуранинг Европа қироллари

- билан ёзишмалари. Самарқанд, «Мерос» кутубхонаси, 1996, 40 бет.
68. Ўлжаева Ш. «Темур тузуклари»да давлат хавфсизлигини таъминлаш тўғрисида. «Жамият ва бошқарув», 2004, 49-51-бетлар.
  69. Ўролов А., Ҳожихонова М. Темурийлар маънавияти ва маданият. Ҳазрат Соҳибқирон Амир Темурнинг 660 йиллик таваллуд тўйларига бағишланади. Масъул муҳаррир: Т.Ш.Ширинқулов. Самарқанд, «Суғдиёна», 1996, 234 бет.
  70. Қажомов А. Амир Темур қиссалари. Т., «Ёзувчи», 1996, 32 бет.
  71. Қодиров Р.С. Амир Темурнинг сиёсий муносабатлар тўғрисидаги қарашлари ва унинг ўзига хос жиҳатлари. Магистрлик диссертацияси. Т., «Академия», 1999, 70 бет.
  72. Қодиров М. Темур ва темурийлар даврида томоша санъатлари. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996, 64 бет.
  73. Ғойибов Н. Амир Темур даври маънавияти. Бадиа. Т., Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 2001, 48 бет.
  74. Хилда Хукхэм. Властитель семи созвездий. Т., «Адолат», 1995.
  75. Чжен В. Амир Темур. Т., «Ёзувчи» 1998.
  76. Эргашев Б.Х., Амир Темур жамиятни бошқариш тамойиллари тўғрисида. Магистрлик диссертацияси. Т., «Академия», 1997, 70 бет.
  77. Ҳайитметов А. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. Тадқиқотлар, мақолалар, лавҳалар. Т., «Фан» нашриёти, 1996, 160 бет.

МУНДАРИЖА

Соҳибқирон абадияти - ўзликни англаш таянчи. (Сўз боши ўрнида)	3
Тарих ва замон: матбуот касб этаётган инсонпарварлик, ватанпарварлик, ҳақиқатгўйлик. Барҳаёт сиймо	7
Амир Темур абадияти ва маънавияти	41
Истиқлол матбуоти ва Буюк Соҳибқирон шарафи	55
Етти иқлим султони	73
Амир Темур давлати билан Европа давлатлари муносабатлари	95
Тарихий-маданий мерос чегара билмас.....	113
Хулоса	128
Иқтибослар.....	132
Фойдаланилган адабиётлар.....	139

Назира Абдуазизова

**Истиқлол матбуоти ва Соҳибқирон
Амур Темур**

**«Akademiya» нашриёти
Тошкент, 2005 й**

**Муҳаррир Б.Рустамов
Рассом Р.Султонов
Мусаҳҳиҳ Г.Абдуллаева
Техник муҳаррир, компьютерчи Р.Султонов
Нашр учун масъул Д.Қобулова**

**Теришга берилди 4.01.2005 й.
Босишга рухсат этилди 8.02.2005 й.
Бичими 84x108 1/32 Офсет босма.
Шартли босма табағи 9.25
Нашриёт ҳисоб табағи 9.0 Адади 1000
Баҳоси шартнома асосида. Буюртма № 27**

**«Akadem-xizmat» босмаҳонасида чоп этилди.
Манзил: Тошкент, Ўзбекистон шоҳ кўчаси, 45.**